

ՀԱՅՈՑ ԳՐԱԿԱՆ ՈՒԹԻՒՆԸ

XVIII ԴԱՐՈՒՄ

III *)

Յայտնի է թէ ինչ անագին դեր է կատարել Մխիթարեան միաբանութիւնը հայ ազգի մէջ: Վստահ կարելի է ասել որ մի ամբողջ դար, մինչև XIX դարի կէսը, դա միակ հիմնարկութիւնն էր, որ լոյս և գիտութիւն էր մատակարարում հայերին: Մի անօրինակ բեղմնաւոր գրական գործունէութեամբ ս, Ղազարի վանքը դարձաւ մի երևոյթ, որի նմանը չէ տեսել մեր պատմութիւնը: Հայերը շատ տեղեր էին աշխատում ծաղկեցնել մայրենի գրականութիւնը, բայց ոչ մի տեղ չը կարողացան հաւասարուել Վենետիկի հայ կրօնաւորներին, որոնք երկար ժամանակ անյաղթելի և աննկուն տիտանների նման էին երևում ազգի աչքին:

Իբրև այսքան խոշոր մի երևոյթ, Մխիթարեան միաբանութիւնը, բնականաբար, շատ վէճերի ու պայքարների առարկայ պիտի դառնար: Մենք արդէն տեսանք որ Հոօմի ստրուկ հայ կաթօղիկութիւնը համարում էր մխիթարեաններին ոչ բաւականաչափ ջերմեռանդ հաւատացեալ. այդ վերաբերմունքը շարունակուեց երկար, յարուցեց փոթորիկներ, որոնք մեծ ազդեցութիւն ունեցան Մխիթարեան ուխտի վրայ: Նշանաւոր է, որ մինչդեռ մխիթարեանները ֆանատիկոս լատինամոլութեան աչքում դաւաճաններ էին, հայլուսաւորչականներն էլ չէին ընդունում նրանց իբրև իրանց շահերին նուիրուածներ: Երկու կողմի համար էլ ս. Ղազարի կրօնաւորները դաւաճաններ էին: Ինչու էր այսպէս: Թողնելով առ այժմ պրօպագանդայի նեղսիրտ աշակերտներին, տեսնենք թէ ինչ էր Մխիթարը լուսաւորչականների կարծիքով:

XIX դարի կէսում Մխիթարեան միաբանութիւնից հե-

*) Տե՛ս «Մուրճ» № 1.

ուացած մի քանի հայ վարդապետներ տարածեցին մեղանում այն կարծիքը, թէ Մխիթար Սեբաստացին բոլորովին նուիրուած չէր կաթօլիկութեան, թէ այդ կաթօլիկութիւնը միայն մի դիմակ էր նրա համար, որովհետեւ գործելով Իտալիայում, վայելելով կաթօլիկ աշխարհի նիւթական և բարոյական աջակցութիւր, նա արտաբնական, այդ բարեքնքերի համար, իրան ձևացնում էր հարազատ կաթօլիկ, մինչդեռ հոգով կպած էր իր մայրենի եկեղեցուն: Մխիթարի յաջորդներն էին—ասում են շատերը մեղանում—որ դաւածանեցին իրանց առաջին արքայի սկզբունքներին, չը կարողացան թաղնուել նրա դիմակի տակ, չը կարողացան կեղծել և խաբել, ինչպէս անում էր Մխիթարը, այլ խրուեցին թունդ կաթօլիկութեան մէջ, դարձան Հոսմի կոյր արքանեակներ *):

Որքան ճիշտ է այս վկայութիւնը: Որքան ճիշտ է թէ Մխիթարը ճարպիկ ձեռնածուի նման խաբում ու մտորեցնում էր պապական աթոռը այնքան ժամանակ:

Մեզ թուում է որ հարցը ճիշտ կերպով չէ լուսարանուած մինչև այժմ: Պէտք է, ամենից առաջ, թողնել Մխիթարի դիմակի մասին կազմուած առասպելը: Ամենից շատ առողջ դատողութիւնն է այսպէս սլահանջում: Մխիթարի պէս մի անձնաւորութիւն, որի համար այնքան անպին, առաջնակարգ նշանակութիւն ունէր կրօնական ջերմեռանդութիւնը, չէր կարող կեղծել մօտ կէս դար, երբ նա վարում էր իր միաբանութեան գլխաւորի պաշտօնը և ստիպուած էր պայքար մղել իր հակառակորդներին դէմ: Խաբել, ուրիշի աչքին թող փշել, երկդիմի ու կեղծաւոր արարքներով մարդկանց բարեւորութիւնը շահագործել—այսպիսի յատկութիւններ չը պիտի որոնենք մենք մի ձգնաւորի մէջ, որ հագնում էր կաշեայ շապիկ և այդ շապիկի վրայ խիտ առ խիտ շարուած էին սուր երկաթէ խայթոցներ **): Նրա գործերից ոչ մէկը չէ վկայում թէ ճիշտ որ նա խաբում էր, իսկ կաթօլիկ կղերը, Հոսմի քթի տակ, այնքան միամիտ էր, որ խաբւում էր այդ մարդու ձեռքին...

*) Որքան մեզ յայտնի է, առաջին անգամ Մխիթարի մասին այսպիսի կարծիք յայտնել է մեղանում Գաբրիէլ վարդապետ Ալվազովսկին իր «Ուրուագիծ ոգու և ընթացից Մխիթարեան Միաբանութեան» բրօշուրում (Պարիզ, 1857): Այնուհետեւ նա իբրեւ լատտեղեակ առաջնորդ հանդիսացաւ ուրիշների համար, որոնք կրկնեցին մի և նոյն բանը (օր. Միքայէլ Նալբանդեան—«Հիսթորիալ», 1858, Ա. Երեցեան—«Վենետիկի Մխիթարեանք», Թիֆլիս, 1883):

**) Ազոնց, եր. 82:

Ո՛հ, Մխիթարը կաթօլիկ էր.— ոչինչ յանցանք չը կայ այս հանգամանքի մէջ: Իր տպագրած Աստուածաշունչի վերջում Մխիթարը պարզ ասում է. «Թէպէտ սիրում եմ իմ ազգը և նրա օգտի համար աշխատելը, բայց դրանով իմ սիրտը Հոսի սուրբ եկեղեցու ուղղափառ հաւատի դաւանութիւնից չէ թուլանում: Եւ հակառակը. թէև ամեն կողմով ինձ միշտ ենթարկել եմ և ենթարկում եմ Հոսի դահի հնազանդութեան, որովհետև մեր հայր սուրբ Լուսաւորիչն էլ օրինակ է ինձ համար, բայց դրանով իմ սէրը և իմ ազգի օգտի համար աշխատելու ջանքը (թէև ազգը ինձ այսպիսի հնազանդութեան համար արհամարհէ) երբէք չի թուլանայ»: Իրաւունք ունիւնք չը հաւատալու այսքան հաստատ ու որոշ դաւանութեան.— երբէք: Եւ սակայն մեզանում եղել են մարդիկ, որոնք հէնց այս իսկ խօսքերի վրայ են հիմնել իրանց կարծիքը թէ Մխիթարը դիմակ ունէր:

Թիւրքմացութիւնը ամբողջապէս առաջ է գալիս այն հանգամանքից, որ Մխիթարը առաջինն էր, որ հայերի մէջ այսպիսի սկզբունք էր քարոզում: Որոնելով դիմակ Մխիթարի դէմքի վրայ, մենք նկատի չենք առնում թէ ազգ և Հոս տարբեր բաներ են, թէ կարելի է լինել հաւատացող կաթօլիկ և միաժամանակ նաև լաւ հայ: Մինչև Մխիթարը մեզանում չը կար այսպիսի հասկացողութիւն: Կաթօլիկութիւն— նշանակում էր կատաղի, կոյր, անհաշտ թշնամութիւն հայութեան, հայոց լեզուի, հայ աւանդութիւնների դէմ: Մխիթարը առաջին հայ-կաթօլիկն էր,— հասկանալով այս բառը իր ճշմարիտ, արդար մտքով,— ազգով հայ, կրօնով կաթօլիկ, ինչպէս կայ կաթօլիկ Փրանսիացի, սպանիացի, գերմանացի: Ա. Ղազարի վանքը մեղանում վաղուց սկսուած կաթօլիկական հոսանքի առջև կանգնեց իբրև զրանիտեայ անկիւնաքար, որ դարձնում էր այդ հոսանքը անմիտ լատինամոլութիւնից և աղգատեացութիւնից դէպի հայասիրութիւն: Դեռ ունիթօրների ժամանակից Հայաստանում մի ողբալի իրողութիւն էր դարձել թէ Հոսի ետեից գնալը նշանակում է հայութեան դէմ գնալ: Մխիթարեան միաբանութիւնը եկաւ ջախջախելու այդ հին վիշապի գլուխը: Նրա հիմնադրի մեծութիւնը անմենից շատ այս հանգամանքի մէջ էր երևում. նա հակադատ և գործադրեց այն ճշմարտութիւնը թէ կարելի է Հոսին Հոսին տալ, ազգին— ազգին:

Բազմաթիւ իրողութիւններ և վկայութիւններ կան, որոնք հաստատում են Մխիթարի ուղղամիտ կաթօլիկութիւնը: Իբրև կրօնաւոր, նա կաթօլիկ էր և Հոսի եկեղեցու շահերին նուիրուած: Կեղծաւորութիւն և խաբեւայութիւն չենք կարող գտնել

այն յարաբերութիւնների մէջ, որ նա ունէր Հոսի հետ. նրա աշակերտները, քարոզիչի գաւազան վերցրած, Հայաստան էին գնում ոչ թէ դիմակաւորուած միաբանութեան գործերը պատմելու, այլ պարզապէս պապականութիւն տարածելու համար: Բայց ի՞նչ է նա միևնոյն ժամանակ այնքան լայն ու աղատամիտ հայեացքների տէր, էր, որ միւս Փանատիկոսների նման չէր ընդունում թէ ոչ-կաթօլիկի հայութիւնը մի ժամտախտ է, որից պէտք է փախչել, այդ, ի հարկէ, չէ նշանակում թէ նա դիմակաւորուած լուսաւորչական էր:

Մխիթարը երևան եկաւ մի այնպիսի ժամանակ, երբ կաթօլիկութիւնն ու լուսաւորչականութիւնը միմիայն անողորմ կռիւ էին ծանաչում իրար դէմ, կռիւ՝ ինչպէս հնարաւոր էր— ճիրաններով, ժանիքներով, մահմեդական բանտերով, մատնութիւններով և այլ այսպիսի ստորութիւններով: Սեբաստացի կրօնաւորը ընկաւ հալածանքների մէջ, բայց այդտեղ նա ճիրաններ սրել չը սովորեց, վրիժառու կրքեր չը վառեց իր մէջ: Նա բացեց հաշտութեան, համբերողութեան ճանապարհը. կրօնական վէճերը նա անցկացրեց մտքի, գրականութեան շրջանը: Մխիթարը հիմնալի կերպով ըմբռնեց այն ժամանակուայ դրութիւնը: Տեսնում էր հայ ազգի սգիտութիւնը և հասկանում էր որ այդ սգիտութեան յաղթողը ոչ կ'։ Պօլսում կամ էջմիածնի մօտ բոյն դրած եզուիտների ճարպիկութիւնն ու անբարոյական մեքենայութիւնները կարող են լինել, ոչ խաների ու փաշաների կոկորդը խրած կաշառքները, այլ մի բան միայն—գիտութիւնը: Դա միանգամայն անսխալ միջոց էր և անխորտակելի գէնը: Հարկւր տարիների ընթացքում ս. Ղազարի վանքը լոյս էր հանում կաթօլիկութեան ջատագովութիւններ, քարոզում էր պապական գաղափարներ, բայց հայ ազգը, նոյն իսկ նրա ամենամոլեռանդ մասը, չէր այրում այդ գրքերը, այլ նրանցով դարդարում էր իր տները, կարդում էր և շարունակում էր համարել այդպիսի գրքեր հրատարակողներին յարգանքի ու պատուի արժանի հայեր: Համաձայնել կամ հակառակուել այդ գրքերին կարող էր ամեն մէկը. բայց ինչ էլ լինէր, Մխիթարեան միաբանութիւնը յաղթահարեց ամբողջ ազգը, հպատակեցրեց իր հեղինակութեան, դարձաւ մտքերի տէրն ու հրամանատարը: Նա գիտուն էր, լաւ պատրաստուած, և մեր հայրենի սգիտութեանը մնում էր գետնաքարը ընկնել նրա առաջ, գալարուել անկարողութիւնից:

Բացի գրականութիւնից, Մխիթարը իր գործունէութեան համար մի ուրիշ միջոց էլ ընդունեց—քարոզչութիւնը: Սա նրա ամենամեծ սխալն էր, որ շարունակեցին և նրա յաջորդները: Միսիօնարական եռանդ և ընդունակութիւն Միթարեանները կրբէ

չեն ցոյց տուել: Ամբողջովին գրքերի նուիրուած մի վանական միաբանութիւն, որ մի ակադեմիա էր հայ ազգի համար, չէր կարող իր սահմանափակ միջոցներով մի առանձին արդիւնք աւելացնել կաթօլիկ պրօպագանդայի վրայ, բայց այդ պաշտօնը, որ թիւրիմացութեամբ թէ հանգամանքների ստիպմամբ նա յանձն էր առել, միշտ ջլատել է նրա ոյժերը, հեռացրել է նրան իսկական կոչումից—գրական գործունէութիւնից, և բաւական գցել է Մխիթարեանների հեղինակութիւնն ու պատիւը: Անհամատար լինաւոր կը լինէր ս. Ղազարի մտաւոր գործունէութիւնը, եթէ նրան աջողուէր հեռու մնալ այն պայքարներից, որ մղում էին հայերի դէմ լատինամոլ կաթօլիկները: Բայց այդպիսի բախտ չունեցաւ նա, և առաջինը Մխիթարն էր, որ իր վանքի մէջ մտցրեց մի այդպիսի սխալ և անօգուտ ուղղութիւն: Այստեղ արդէն մեղալի հակառակ կողմն է երևում:

Մխիթար Սեբաստացին այն տեսակ գործիչներից չէր, որոնք երևան են գալիս իբրև վերանորոգիչներ և, կոիւ յայտարարելով անհամակրելի սկզբունքների, պակասութիւնների դէմ, յաղթանակ են խլում երկար ու յամառ մաքառումների միջոցով: Դա կօմպրօմիսի, զիջողութիւնների մարդ էր, որի համար մեծ նշանակութիւն ունէր «փօլիթիքան», իսկ յայտնի է որ «փօլիթիքա» ասած բանը աջողութիւն հնձում է միայն այն դէպքում, երբ արհամարհում է նոյն իսկ բարոյական սկզբունքները:

Իր միաբանութեան դիրքը ապահովելու համար, նրա գոյութիւնը կաթօլիկ աշխարհի աչքում անհրաժեշտ դարձնելու համար, նա առաջ քաշեց քարոզչական, միսիօնարական գործը: Մենք չենք ասում թէ հայերին կաթօլիկացնելու միտքը անկեղծ չէր Մխիթարի մէջ: Ոչ, մենք հաւատացած ենք որ նա կարող էր շատ համոզուած լինել թէ այդպէս հարկաւոր է, մանաւանդ որ սկզբում, մինչև Վենետիկ փոխադրուելը, միաբանութեան առաջ գլխաւորապէս քարոզչական գործունէութիւնն էր դրած: Բայց ինչո՞ւ էր այդ հանգամանքը առանձնապէս շեշտուած այն բաղմաթիւ վկայագրերի մէջ, որ տուել են Մխիթարին զանազան կաթօլիկ կղերականներ. Մխիթարը, առհասարակ, համեստ մարդ էր, փախչում էր պատիւներից, մինչև կեանքի վերջը վարդապետ մնաց, իսկ «Աբբայ» պատուանշանը, որ տուած էր Հոսմից, այնքան վիրաւորում էր նրա հոգու խոնարհութիւնը, որ նա այդ բառից առաջ միշտ դնում էր «կոչեցեալ»: Եւ սակայն Մխիթարը անպատեհութիւն չէր համարում ընդունել այնպիսի գովասանական թղթեր, որոնց մէջ շեշտուած էր նրա ուղղափառ ու հարազատ կաթօլիկութիւնը և մանաւանդ այն՝ թէ նա իր ազգակիցների մէջ քարոզում է հոսմեական դաւա-

նութիւնը: Կղերականների տուած վկայաթղթերի վրայ աւելանում են Հայաստանի գաւառներից եկած հանրագրերը. Եւդոկիայից 1710 թուականին գրում են թէ Մխիթարի աշակերտները այնտեղ փայլում են արեգակի պէս և եթէ միշտ մնային այնտեղ, ամբողջ քաղաքը կաթօլիկութիւն կ'ընդունէր: Անկիւրիայից ուղարկուած հանրագիրը վկայում է որ Մխիթարի միաբանութիւնը հնազանդեցնում է հայերին կաթօլիկ եկեղեցուն: Նոյն տեսակ վկայութիւններ գալիս են Կ. Պօլսից, Զմիւռնիայից, Սերաստիայից *): Այդ թղթերը առանց Մխիթարի կամ նրա աշակերտների գիտութեան չէին կազմուում. դրանք հարկաւոր էին ոչ այնքան ընտանեկան ախորժելի ընթերցանութեան համար, որքան Հոսմին ներկայացնելու և նրանից աջակցութիւն գտնելու համար:

Պակասը լրացրին Մխիթարի թշնամիները: Դրանց պապանձեցնելու համար Մխիթարը պիտի հաւատացնէր Վատիկանի իշխաններին որ ինքը ոչ միայն ջերմեռանդ կաթօլիկ է, այլ և նպատակ է ընտրել առաքելական քարոզչութիւնը հերձուածող հայերի մէջ: Եւ Հոսմը այդպէս էլ նայում էր հայ վարդապետների միաբանութեան, այսինքն տեսնում էր նրա մէջ մի գործիք, որի միջոցով աւելի հեշտ պիտի լինէր պրօպագանդան առաջ տանել հայերի մէջ. գոնէ այսպէս է արձանագրել պատմութիւնը **):

1718 թւականին Մխիթարը գնաց Հոսմ՝ անձամբ բացարժութիւններ տալու և իր վրայ բարգաձ ամբաստանութիւնները հերքելու համար: Կլեմէս XI պապը նրան շատ սիրով ընդունեց և փայփայեց: Եթէ հաւատանք Մխիթարի կենսագրութեան, այդ ընդունելութեան մէջ էլ գործում էր նոյն աստուածային մատը, որ բերել հասցրել էր սեբաստացի վաճառականի որդուն այստեղ: Բայց աւելի բնական է ընդունել որ ս. Պետրոսի աթոռակալը բազմաթիւ վկայութիւններ ունէր իր առջև Մխիթարի օգտակարութեան մասին և հէնց այդ պատճառով էլ այնպէս սիրալիր էր նրա հետ, յօժարութեամբ հաւատաց նրա անմեղութեան և ի նշան իր բարեհաճութեան՝ չնորհեց հազար հատ ինդուլգենցիա, որպէս զի Մխիթարեան քարոզիչները տարածեն Հայաստանի հաւատացեալների մէջ:

Սեղ յայտնի չէ թէ ինչպէս Մխիթարը արդարացրեց իրան պապական հաւատաքննութեան առաջ. նրա ներկայացրած թղթերի բովանդակութեան ծանօթ չենք, որովհետեւ կենսագրու-

*) Աղոյն, եր. 242—233.

**) Лависъ и Рамбо—„Всеобщая Истпрія“, т. VI, М. 1899, ер. 231.

Թիւնը ամենայն խնամքով թաղցրել է այդ բոլորը, բաւականա-
նալով միայն անորոշ խօսքերով թէ Աստուծու օգնութեամբ
Մխիթարը յաղթող դուրս եկաւ, լռեցրեց իր թշնամիներին: Եւ
Մխիթարի՝ դէպի Հոօմն ունեցած յարաբերութիւնները թա-
ղուած կը մնային մթութեան մէջ, եթէ 1879 թուին Չմիւռ-
նիայում մի կաթօլիկ վարդապետի ձեռքով չը հրատարակուէր
մի բրօշուր *), որ գոնէ աղօտ լոյս է գցում այդ խնդրի վրայ:
Այդտեղ տպուած վաւերացիւթիւնից մենք նախ և առաջ իմանում
ենք հետեւեալը. «Արքայան Պապն և Ս. Ժողովն տէ Բօրջական-
տա ֆիտէ կացուցեալ են զՄխիթար Աբրա հայրն վերակացու և
հովիւ ամենայն ազգին Հայոց, զի կառավարեսցէ զնոսա ըստ
խոհեմութեան իւրում և ոչ այլ ոք իշխիցէ ի վերայ նոցա»: Սա
արդէն մի ապացոյց է որ Մխիթարին այնքան էլ խորթ չէին
իշխանապետական տենչերը, ինչպէս ճշնում են ցոյց տալ նրա
աշակերտները: Անշուշտ բոլոր հայերի կառավարիչ և հովիւ
դառնալը նոյնպէս մի միջոց էր միաբանութեան զիրքը ամրա-
պնդելու և հակառակորդներին լռեցնելու համար: Եւ իրաւ Հոօ-
մը, տալով նրան այդպիսի իշխանութիւն, այնքան հաւատ ունէր
նրա վրայ, որ պատրիարքական փոխանորդութիւնից արձակեց
մի կաթօլիկ եպիսկոպոսի **) այն պատճառով, որ նա Մխիթարի
և նրա աշակերտների դէմ խօսել էր. «Փօլիթիքայի» միջոցով
այսպէս հաշիւներ տեսնել հակառակորդների հետ—անա ինչ սը-
խալների մէջ էր ընկնում սերաստացի նախկին ճգնաւորը: Կա-
թօլիկ կղերականութեան մէջ գուցէ առանց այսպիսի միջոցնե-
րի չէր էլ կարելի աջողութիւն գտնել: Բայց իրողութիւնը մը-
նում է: Ահա նոյն «փօլիթիքայի» մի այլ աւելի անհրապոյր կողմը:
Սպահանի և Նոր-Ջուղայի մէջ սկսուած կրօնական կատա-
ղի խռովութիւնները ***)) հարց արծարծեցին կաթօլիկների մէջ
թէ չը պէտք է յաճախել հայ-լուսաւորչականների եկեղեցիները:
Հոօմի պապը վճիռ արձակեց այդ մտքով: Իսկ երբ կրօնական
խառնակութիւնները Պարսկաստանից անցան թիւրքաց Հայաս-
տան, այդտեղ գործող քարոզիչներն ու վարդապետները պա-
հանջում էին որ պապական այդ վճիռը գործադրուի նաև Թիւր-
քիայում գտնուող հայ եկեղեցիների վերաբերմամբ: Այդ ծայրա-

*) Աբրայ Մխիթարայ վարդապետի արարեալ պատճառք որք առ-
բերին ընդդէմ նոցին, որք ասեն թէ ոչ երբէք պարտ է զնալ ուղղա-
փառաց ի ժամն հայոց», հրատարակեց Ղուկաս վարդապետ Տէրտէրեան
կարեւոր ծանօթութիւններով:

**) Եր. 19—20.

***) «Հայկական Տպագր.», I, Էր. 251—254.

յեղ անհամբերողութիւնը Մխիթարին չափազանցութիւն էր երևում: Լատինացման գաղափարը դրանով կատարեալ յաղթանակ պիտի տանէր. հայ-կաթօլիկները մի կողմից հեռացրուած պիտի լինէին հայ երեղեցուց, իսկ միւս կողմից՝ բոլորովին զրկուած սեփական եկեղեցի ունենալու հնարաւորութիւնից, որովհետեւ Թիւրքիայում նրանք ենթարկուած էին Կ. Պօլսի հայոց պատրիարքի իրաւասութեան և իրաւունք չունէին առանձին եկեղեցիներ կառուցանելու:

Այդ պատճառով Մխիթարը 1733 թուի ապրիլի 14-ին Հոսմին ներկայացրած մի մանրամասն գրութեան մէջ ապացուցանում էր թէ կաթօլիկները կարող են գնալ լուսաւորչականների եկեղեցիները: Անկասկած, նա մի շատ արդար դատ էր պաշտպանում: Մխիթարը, հայութեան գաղափարի նախանձախնդիր, շատ լաւ գիտէր որ հայ-կաթօլիկութիւնը այն չը պիտի լինի, ինչ ուղում են դարձնել լատինական կղերականները. դա նոյն ազգի մի մասն էր, բաժանուած կրօնով, և եկեղեցական մերձաւորութիւնը կը լինէր երկու մասերի համար փոխադարձ յարգանքի և համերաշխութեան կապ: Ծշմարիտ հայ-կաթօլիկութիւնը, որի ներկայացուցիչը Մխիթարն էր, միայն վրդովուել կարող էր այն խրատից, որ կազմել էին պապականութեան կոյր սարուկները և որ ասում էր. «Հայոց ժամուն առջևէն անգամ մի անցնիր. իսկ եթէ անցնել պէտք եղաւ ու գդակդ գըլ-խէդ հոն ձգեցիր, ներս մի մտնեք առնելու, ձգէ փախիր» *): Նոյն իսկ բոլոր հայերին կաթօլիկ դարձնելու տեսակետից էլ շատ վնասակար էր այս աստիճան արհամարհանքը դէպի լուսաւորչական եկեղեցին: Մխիթարը գնաց այդ հոսանքի դէմ: Բայց ինչպէս էր նա պաշտպանում այդ դատը:

Նա ասում էր թէ հայոց եկեղեցին Հոսմին կողմից պաշտօնապէս չէ ճանաչուած հերձուածող, բայց հայերը իրապէս հերձուածող են: Թէև այսպէս, բայց պէտք է թոյլ տալ որ ուղղափառները գնան հերձուածողների եկեղեցին, որովհետեւ ուրիշ ճար չը կայ. եթէ ճար լինէր, եթէ կաթօլիկութիւնն էլ իր եկեղեցիներն ունենար, այն ժամանակ, ինչ խօսք, չը պէտք էր թոյլ տալ ուղղափառին մտնել չարափառի եկեղեցին: Բացի ճար չը լինելուց, ուղղափառներին չը պէտք է արգելել և այն պատճառով, որ ոչինչ վնաս չի լինի, եթէ նրանք աղաւ մտնեն հերձուածող եկեղեցին, որովհետեւ կաթօլիկները զարգացած են, իսկ հերձուածող հայերը՝ տգէտ. կաթօլիկը հնչողութեամբ կա-

*) Այլադոլսկի, «Ուրուագիծ», եր. 41.

բողանում է յաղթել հերձուածող քահանաներին և որսում է հերձուածողներին, մինչդեռ վերջիններս չեն կարողանում նոյն իսկ մի հատ ուղղափառ որսալ:

Բայց այսքանը դեռ ոչինչ: Լատինամոլները եկեղեցիները քաժանումն էին պահանջում մանաւանդ այն նպատակով, որ կաթօլիկները և լուսաւորչականները միմեանց հետ սիրով չը կապուեն, կամ ուրիշ խօսքերով—թշնամի մնան միմեանց, որպէս զի կաթօլիկները նորից չը վերադառնան լուսաւորչական եկեղեցին: Այդ կասկածները ցրելու համար Միխիթարը գրում էր հետեւեալը.

Ապագայ այն կասկածելի վնասը թէ ուղղափառները, ժամ գնալով, կը կապուեն հերձուածողների հետ սիրով ու աշխատով կը մոլորուեն, երբէք տեղի ունենալ չէ կարող: Եւ դրա պատճառը հետեւեալն է. ուղղափառները այնքան զգուած են հերձուածողներից, որ եթէ սրանցից իւրաքանչիւրը հարիւր տարի ապրէ և հարիւր քարոզիչներ յորդորեն ուղղափառներին պակասեցնել իրանց զգուանքի հարիւր աստիճաններից մէկը, չեն կարող պակասեցնել: Եւ այս բանի նշանը յայտնի է նրանով, որ հայ անունից էլ, որ ազգի անուն է և ոչ թէ աղանդի, ուղղափառները նոյնպէս զգուած են. և եթէ հնար լինէր, նրանք հայ անունն էլ կը ջնջէին իրանցից: Եւ քանի որ այս աշխատ է, ինչպէս կարելի է որ կապուեն նրանց հետ սիրով: Կայ և այլ պատճառ. հերձուածողները իրանց տգիտութեան և կոպտութիւնների պատճառով այնքան չիմարութեամբ են վարում միշտ, որ եթէ ուղղափառները նոյն իսկ աշխատէին էլ սիրել նրանց և կամ անտոժեղի դառնալ նրանց մէջ, դարձեալ չէր լինի սէր և կապակցութիւն:—Ուրեմն ֆնում է այն, որ չը կայ մի պատճառ, որից զրդուած՝ զրկենք ուղղափառներին իրանց եկեղեցիներից: Որովհետեւ այն եկեղեցիները աւելի շատ ուղղափառների եկեղեցիներ են, քան հերձուածողներ: Նրանք հիմնուել են մեր սուրբ և ուղղափառ հայրերի ձեռքով: Եւ հերձուածողները համարեա թիւրքաց բռնութեան օգնութեամբ են գալիս մտնում մեր եկեղեցիները և ոչ թէ մենք ենք գնում նրանց եկեղեցիներու: Եւ մեր այնտեղ մտնելով ուղղափառների թիւը օրէցօր բազմանում է և ամենքը շահում են: Դրանով էլ մեր եկեղեցիները ազատում են հերձուածողների ձեռքից: մենք գտնում ենք թիւրքերի իշխանութեան տակ և չենք կարող հերձուածողներին արտաքսել մեր եկեղեցուց ու մաքրել մեր եկեղեցին: Ուստի մեզ ֆնում է միայն այն, որ նրանց դէպի մեզ դարձնելով՝ մաքրենք եկեղեցին: Բայց եթէ մենք դուրս գնանք ու թողնենք եկեղեցին նրանց, այն ժամանակ եկեղեցին յաւիտեան կը ֆնայ անմաքուր, իսկ մենք առանց եկեղեցու թափառական ու անկրօն կը լինենք դուր տեղից:—Դարձեալ այս էլ յայտնի է, որ ամեն տեղ մեծատունները և խոհմ մարդիկ ուղղափառ են և նրանք են եկեղեցիների մէջ և իշխանաւորների դռներին իշխող ու խօսող: Իսկ երբ աշխարհի իշխողները իրանք իրանց արտաքսեն եկեղեցիներից, այն ժամանակ այս եկեղեցիներում իշխող կը ֆնան աղքատները և լիմարները: Եւ եթէ պատահում է երբեմն, որ մի որ և է պատճառով ուղղափառները կամենում են խօսել, խաժամութ և տգէտ ամբողջ, լուզուած չար քահանաների ձեռքով, սկսում է աղաղակել թէ դուք որ չէք հաւանում և չէք գալիս մեր եկեղեցիները, ինչպէս կարող էք այժմ մեծաբանութեամբ իշխել մեր եկեղեցիների և քահանաների վրայ:

Այս պատճառով եթէ մեծատուն և խոհեմ ուղղափառները միշտ գտնուեն եկեղեցիների մէջ, ոչ ոք չէ կարող ընդդիմանալ նրանց, և ինչ էլ հրամայեն, կարող են կատարել տալ Տիրով օգնութեամբ: Եւ այսպէս փոքր առ փոքր կարելի կը լինի սրբել և մաքրել մեր եկեղեցիները *):

Ահա ինչ լեզուով խօսել գիտէր Հոսմի հետ այն մարդը, որին մեղանում համարում են կաթօլիկական դիմակի տակ գործող հայ-լուսաւորչական: Բայց եթէ մենք Մխիթարի այս խօսքերը համարենք նրա անկեղծ ու խորին դաւանանք, այն ժամանակ շատ տարբերութիւն չենք գտնի նրա և Պրօպագանդայի մի մոլի աշակերտի մէջ. մինչդեռ թէ Մխիթարի և թէ նրա միաբանութեան գործերը երաշխաւոր են, որ նրանց մէջ չը կար այն աստիճանի ֆանատիկոսութիւն, որ հայոց եկեղեցիները պիղծ և անմաքուր համարէին: Նրանց վերաբերմունքը դէպի հայ «հերժուածողները» աւելի մեղմ էր, աւելի բարեկամական, քան այս գրութեան մէջ: Եւ եթէ Մխիթարի անունը կրող մի այս տեսակ անսպառիւ թուղթ է մնացել, պատճառը Հոսմին հաճոյանալու քաղաքականութիւնն էր, մի բան, որ մինչև մեր օրերը Մխիթարեան միաբանութեան անհամակրելի կողմն է կազմում և շատ փաստերով է երևան եկել:

Մեզ կարող են աւել թէ ուրիշ կերպ չէր էլ կարող վարուել Մխիթարը: Մի անյայտ հայ վարդապետ չէր կարող Հոսմին դասեր տալ, ջնջել այն դարաւոր նախապաշարմունքը, որ ասում էր թէ ով Հոսմի հետ չէ, նա պիղծ և անմաքուր հերետիկոս է: Այս, միանգամայն ճիշտ է այս առարկութիւնը: Բայց մենք արձանագրում ենք փաստը, որպէս զի պատկերացնենք Մխիթարեանների ոգին, այն միջնորդող, որ ստեղծուեց ս. Ղազարի վանքում սկզբից և եթէ Դա շատ կարևոր է՝ միաբանութեան գրական գործունէութիւնը ընդունելու համար: Թէև մեզ համար աւելի հաճելի և պատուաբեր կը լինէր որ Մխիթարի պէս խոշոր անձնաւորութիւնը ճշմարտութեան անվիհներ զինուոր հանդիսանար, չը քաշուէր իսկութիւնը յայտնելուց, ուր և երբ էլ հարկաւոր լինէր դա, բայց չեղածը եղած դարձնել մենք չենք կարող. և պատմութիւնը, որ լոյսերի հետ զծագրում է նաև ստուերները, չէ կարող անաչառ չը լինել և՛ մեծ մարդկանց վերաբերմամբ: Կոմպրօմիսների քաղաքականութիւնը միշտ այսպիսի հետեանքներ է առաջացնում: Եւ մենք կը տեսնենք թէ որպիսի ազդեցութիւն է թողել այդ քաղաքականութիւնը ս. Ղազարի երկարատե, զարմանալի գործունէութեան վրայ...

Մի ուրիշ հարցի մէջ էլ Մխիթարը ցոյց տուեց թէ որքան

*) «Արքայ Մխիթարայ վարդապետի Պատճառք», եր. 46—47.

մեծ առաքինութիւն է համարում յարմարուելը, կռուի մէջ չը մտնելը: Մենք շատ անգամ առիթ ունեցանք խօսելու լատինացի-րած հայերէնի մասին, տեսանք որ հայոց լեզուի մէջ հրէշաւոր աղաւաղութիւններ մտցնողները գլխաւորապէս լատինամոլ կաթօլիկներն էին: Այդ ֆանատիկոսները հայերէնը լատինացնելու մէջ չէին ղեկավարուում լեզուն հարստացնելու, կենդանացնելու մտքով, այլ ունէին նոյն դաւանափոխական տենդը, որ նրանց ամբողջ էութիւնն էր վարակել: Նրանք համոզուած էին որ հայ ազգը կ'ազատուի հերձուածողական և հերետիկոսական կարծիք-ներէից միայն այն ժամանակ, «երբ լատիններէնի ձիշտ թարգմա-նութեամբ գրուեն և բացատրուեն հոմէական դաւանանքի խօսքերը»^{*)}: Ունիթօրների սկսած այս բարբարոսութիւնները գնալով ողողեցին հայոց լեզուն. լուսաւորչականներն էլ ենթարկուեցին լատինացման ոգուն և այնպիսի գրագէտներ, ինչպէս էին Ոսկան վարդապետը, Ղուկաս Վանանդեցին, պաշտում էին այն խորթ արհեստականութիւնները, որոնց ծնողը կաթօլիկութիւնն էր: Առանց այդ էլ մեր գրաբար լեզուն վաղուց կորցրել էր իր կենսունակութիւնը, անհասկանալի, արհեստա-կան էր. կաթօլիկական աղաւաղումները աւելի ևս դժուար, անմարսելի դարձրին նրան: Եւ այդ դրութեան հասցրած լեզուն տիրապետող էր մեզանում մանաւանդ XVII դարի ընթացքում:

Մխիթարը զգում էր լեզուն այդ բարբարոսութիւններից ազատելու անհրաժեշտութիւնը. նա գիտէր որ պէտք է վերա-նորոգել գրաբարի հին ձևերը, վերադարձնել նրան նախկին հարստութիւնը ու այդպէս գործածութեան մէջ մտցնել: Բայց դրա համար պէտք էր հակառակուել լատինամոլների կուսակ-ցութեան, որ այդ ժամանակները լատինացրած հայերէնի քերա-կանութիւններ էր հրատարակել: Երկար մտածեց Մխիթարը, բայց չը կարողացաւ լատինամոլներին հակառակուելու համար-ձակութիւն ստանալ. նրանց զայրոյթը չը գրգռելու համար նա ստիպուած եղաւ, հակառակ իր համոզմունքի, ընդունել բարբա-րոսական աղաւաղումներից շատերը և միայն մի քանի մասե-րում համարձակութիւն ունեցաւ վերականգնել գրաբարի կա-նոններն ու ձևերը: Չը կարողանալով յայտնապէս հակառակու-թիւն և թշնամութիւն հանել լեզու խանգարողների դէմ, Մխի-թարը ընտրեց կոմպրոմիսի ճանապարհը, յոյս ունենալով որ ա-ղաւաղումները հետզհետէ կը վերանան. և այդպիսի միջին ճա-նապարհ, հակառակորդներին չը գրգռելու, ամենքին շահելու մի-

*) «Ուրուագիծ Մխիթարեանց», Էր. 35.

ըոց ներկայացնում է նրա «Քերականութիւնը», որ տպագրուեց 1730 թուականին *)։ Նոյն այդ նպատակով էլ Մխիթարը չը կարողացաւ ազատել իր տպագրած գեղեցիկ, պատկերազարդ Աստուածաշունչը այն նորմութիւններից, որոնք կային Ոսկանի Աստուածաշունչի մէջ։ Յայտնի էր, որ Ոսկանը սրբագրում էր մեր հին գրքերը լատինացրած հայերէնի ձևերի համաձայն։ Բայց Մխիթարը շատ քիչ բան ուղղեց Ոսկանի նորութիւններից. աւելին անել չը կարողացաւ **):

Այս բոլորից պարզ է թէ կաթօլիկական ձգտումները որքան մեծ ազդեցութիւն ունէին Մխիթարի և նրա միաբանութեան վրայ։ Միանգամայն անկախ ու ինքնագլուխ դիրք գրաւել ս. Ղազարի կղզու վրայ, Հոռմի աչքի առջև, անկարելի էր. և հայ ազգի գրական անխոնջ մշակները միշտ պէտք է զբաղուէին դամոկլեան սրի տակ, որ չափաւորում է եռանդը, զրկում է ինքնուրոյնութիւնից ու համարձակութիւնից։ «Ի՞նչ կ'ստէ Հոռմը» — ահա այն սուրը, որ միշտ կախուած էր Մխիթարեան վանքի վրայ...

IV

Դիմենք այժմ այն հարցին թէ ի՞նչ նշանակութիւն ունէր Մխիթարեան միաբանութեան հաստատութիւնը՝ հայ ազգի լուսաւորութեան տեսակէտից։

Մասնէն XVIII դարի առաջին կէսում տիրող մեր իրականութեան մէջ և մենք մի առանձին հրաշալի երևոյթ, մի մեծ խորհուրդ կը տեսնենք այն հանգամանքի մէջ, որ մի խումբ հայեր անցնում են Եւրօպա՝ այնտեղ մի երկարատև, հարուստ գրական գործունէութիւն սկսելու համար։ Հինգերորդ դարից յետոյ ճակատագիրը դեռ այսքան ոգորմած ու բարերար չէր եղել դէպի հայերը։ Այն հին նաւը, որ Մէթօնից Իտալիա էր տանում Մլխիթարին և նրա աշակերտներին, Հայաստանի բարի հրեշտակն էր, որ, կարծես, տեսնում էր թէ ինչպէս են կատարւում Արեւմտեան Եւրօպայում և իր փոքրիկ ու համեստ ոյժերը հաւաքել էր, տանում էր տգէտ ու թշուառ հայութիւնը դէպի այն հրաշալի լոյսերը, որոնք վառուել էին արեւմուտքում։

Որքան և հեռու մնանք նախապաշարմունքներից, բայց և այնպէս, չենք կարող մի սքանչելի զուգատիպութիւն, ճակատագրական մի տնօրինութիւն չը տեսնել այն հանգամանքի մէջ,

*) Հ. Չամչեան, «Քերականութիւն հայկաղեան լեզուի», Վենետիկ, 1779, առաջաբան։

**) Հ. Զօհրաբեան, «Աստուածաշունչ», Վենետիկ, 1805, առաջաբան։

որ մինչդեռ մի կողմում կազմակերպւում էր նորագոյն Եւրօպան, միւս կողմից ասիական բարբարոսութիւնների մէջ ոսկոր մաշած մի ազգ, ինչպիսին էր հայութիւնը, պատրաստութիւն էր տեսնում հաղորդակից լինելու նրա բարեկեցներին գրականութեան միջոցով: Շատ անգամ էր Հայաստանը մարդ ուղարկել Եւրօպա, որ այնտեղից ճրագներ բերեն հայրենի տունը լուսաւորելու համար: Մենք տեսանք շատ անհատների այդ ճանապարհի վրայ. տեսանք Ոսկանին, Թովմաս և Ղուկաս Վանանդեցիներին և ողջունեցինք նրանց ուղևորութիւնները, երախտագիտութեամբ ընդունեցինք նրանց ուղարկածները, օրհնեցինք նրանց բազմաշարժար ոսկորները, որոնք հող մտան օտար երկնքի տակ: Բայց նրանք այնքան բախտաւոր չէին: Մենակ էին ու անցյալ, և այն ժամանակուայ Եւրօպայի մեծ մասն էլ կաթօլիկական բէակցիայի գրկում լուռ ու անգործունեայ էր: Այժմ, երբ Մխիթարն էր գրական գաղթականութիւն հիմնում Եւրօպայի երկրնքի տակ, փոխուած էին հանգամանքները, ժամանակը բերել էր նոր, հրաշագործ ոգի:

Եւրօպան գտնւում էր այն փայլուն շրջանի մէջ, որ յայտնի է Լուսաւորութեան Դար անունով: Դա նորագոյն ժամանակների ոգին է. զարթնում է Անգլիայում, անցնում է Ֆրանսիա, ապա Գերմանիա և Իտալիա: Նա գրականութիւն է, միտք է, գիտութիւն է, գեղարուեստ է. բայց փակուած չէ մնում գրքի մէջ, այլ ազդում է կեանքի վրայ, առաջացնում է հասկացողութիւնների ու գաւառանքների մի ահագին յեղափոխութիւն: Կազմւում են նոր աշխարհայեցողութիւններ, խորտակւում են շատ հին կուռքեր: Նոր, թարմ, ուժեղ հոսանքները ցնցում են հասարակական և պետական հիմքերը: Քաղաքական յեղափոխութիւնները արիւնով և բռնութեամբ յաղթահարում են հին աշխարհը, բարձրացնում են ազատ մարդուն: Այդ ազատ մարդը, քանի դեռ միայն գրականութեան մէջ էր, կտրեց անցաւ ուկրիանոսը և Հիւսիսային Ամերիկայում պատրաստեց այն սրիւնահեղ ապստամբութիւնը, որի նպատակն էր քաղաքական անկախութիւնը, և որի հետևանքը դարձաւ ռամկապետական, բոլորովին ազատ հանրապետութիւնը, հիմնուած Վաշինգտոնի ձեռքով: Աշխարհը դեռ չէր տեսել այնպիսի հրաշալի կարգ: Ամերիկական այդ յեղափոխութեան ոգին նորից անցաւ ուկրիանոսը, դուրս եկաւ Ֆրանսիա, նրա պատրաստած զինուորները ծառայեցին ֆրանսիական մեծ յեղափոխութեան, որ պսակեց XVIII դարը, ոչնչացնելով դասակարգային խտրութիւնները, եկեղեցականների տարածած նախապաշարմունքները և հրատարակելով ազատութիւն, հաւասարութիւն, եղբայրութիւն:

Մենք գտնէ մի թուացիկ ակնարկ պիտի գցենք այսպիսի գործեր կատարած Լուսաւորութեան Դարի վրայ, որպէս զի հասկանանք թէ որպիսի մտաւոր լոյսերի մէջ ընկաւ Մխիթարեան միաբանութիւնը, տեղափոխուելով Իտալիա:

XVII դարի երկրորդ կէսից Անգլիայում միջնադարեան վերացականութիւնը տեղի է տալիս բնական գիտութիւններին: Ուսումնասիրում են աշխարհները կառավարող օրէնքները, Իսահակ Նիւտոնը իր անմահ գիտն է անում, որ մի ամբողջ յայտնութիւն էր մարդկութեան համար: Դատողութիւնների տեղը բռնում է փորձը. մարդը այլ ևս կուրօքէն չէ հետևում հեղինակութիւններին, այլ ձգտում է փորձի, իրականութեան վերլուծման միջոցով հասնել ճշմարտութեան: Կոյր հաւատը սկսում է վերանայ, նրա տեղը այժմ կանգնած է բանականութիւնը: Սա բաց է անում մարդու աչքերը, քննադատական կարողութիւն է դնում նրա ձեռքում և սովորեցնում է լինել ազատ՝ մտածմունքների մէջ: Այդ ազատ մտածողները այնքան համարձակութիւն են ստանում, որ սկսում են ոչնչացնել մարդկութեան վրայ տիրող նախապաշարմունքները:

Նոր հոսանքը ամենից առաջ ընդհարւում է եկեղեցու հետ: Եւ դա շատ բնական էր: Եկեղեցին էր որ պահւում էր հեղինակութիւնների վրայ, պահանջում էր անպայման հաւատ: Բանականութիւնը, հրատարակուելով միակ անսխալ առաջնորդ մարդու համար, քննադատում էր և ընդունում միայն այն, ինչ հակառակ չէր իրան. նա մերժում էր կրօնական աւելորդապաշտութիւնները, որոնց մտքերը են եկեղեցու պաշտօնականները իրանց օգտի համար. մերժում էր և հրաշագործութիւնները, որոնք անբնական էին: Ազատ մտածողներից մէկը, Չիլլինգվորտ, գրում էր. «Ես համոզուած եմ որ Աստուած տուել է մեզ բանականութիւն, որպէս զի զանազաններ ճշմարտութիւնը անձըջմարտութիւնից և նա, ով բանականութիւնը այս կերպով չէ գործ ածում, այլ հաւատում է իրերին չիմանալով թէ ինչու, նա հաւատում է ճշմարտութեանը պատահաբար և առանց ընտրութեան. և ես երկիւղ եմ կրում որ Աստուած չընդունէ այսպիսի յիմար գոհ»: Իսկ Չարլզ Բլոնտ գրում էր. «Ո՛հ, ես չեմ ուզում յոյս դնել հրաշքների վրայ, որպէս զի Սիմօն մոզը, փարաւոնի մոգերը, Ապօլլոնիոսը և ուրիշները նոյնպէս չը պահանջեն ինձանից հաւատ և հնազանդութիւն. իմ առաջնորդը պիտի լինի միայն բանականութիւնը և նա, ի հարկէ, չի թուլացնի իմ քրիստոնէութիւնը» *):

*) Դ. Геттнеръ, „Исторія Всеобщей Литературы XVIII вѣка“, Спб. 1897, т. I, кр. 29 և 35.

Ազատ մտածողները նոյն իսկ փորձում են նոր կրօն ստեղծել, բանականութեան վրայ հիմնած: Մտածող մարդկութեան առջև բացւում են լայն, անեզր հորիզոններ: Փիլիսոփայութիւնը, որ աստուածաբանութեան ստրուկն էր դարերի ընթացքում, ձեռք է բերում անկախութիւն: Լօկկը հիմնում է փիլիսոփայական նոր դպրոց, ուր արդէն ամեն ինչ հիմնուած է փորձի, բանականութեան վրայ. այդ փիլիսոփայութիւնը այլ ևս ոչ թէ չէ ծառայում եկեղեցուն, այլ գնում է նրա դէմ: Քաղաքական հասկացողութիւնները կերպարանափոխւում են և ազատ մտածողութիւնը նոյն իսկ ոչնչացնում է կղերականների հաստատած այն միաբը, թէ թագաւորները իրանց իշխանութիւնը Աստուծուց են ստանում և միայն Աստուծուն էլ պիտի հաշիւ տան իրանց գործերի համար. դրա փոխարէն հաստատւում է այն գրութիւնը, որ իշխանութիւնը ժողովրդից է բղխում և թագաւորը նրա ընտրեալն է: Գրականութիւնը կատարեալ ազատութիւն է ստանում: XVII դարի վերջում գրաքննութիւնը բոլորովին ջնջւում է: Զարգանում են գրականութեան բոլոր ճիւղերը. թատերագրութիւնը, բանաստեղծութիւնը նորից վերակենդանանում են, հիմնւում իրական կեանքի երևոյթների վրայ. ծաղկում է մանաւանդ երգիծաբանութիւնը, իսկ պարբերական հրատարակութիւնները ամբողջ յեղափոխութիւն են մտցնում հասարակական հասկացողութիւնների մէջ: Այս ազատ հոսանքները, ի հարկէ, պիտի վերացնէին կրօնական խտրութիւնների պատճառով ծագող բռնութիւններն ու անարդարութիւնները. և Անգլիան, կրօնական ներքին երկարատեւ պառակտումներից ու իրարանցումներից յետոյ, մտաւոր այս նոր շարժման ազգեցութեան տակ, դառնում է այն առաջին երջանիկ երկիրը, ուր յանցանք չէր համարւում տարբեր համոզմունքներ ունենալը թէ կրօնի և թէ այլ գործերի վերաբերմամբ: Սերունդների առաջնորդ են հանդիսանում խոշոր տաղանդի տէր հեղինակները, որոնք, բնականաբար, բազմաթիւ էին հէնց վերակենդանութեան այսպիսի եռանդուն, թարմ, ոգևորիչ ժամանակներում: Ֆրանկլինը, Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներ ստեղծողներից մէկը և ամենամեծը, իր ազատասիրական գաղափարները քաղում էր Դանիէլ Դէֆօի, «Բօբինգօնի» հուշակաւոր հեղինակի, գրուածքներից. Զօնաթան Սվիֆտ մինչև այժմ էլ կենդանի է իբրև անզուգական երգիծաբան, ժամանակի բարբերը ծաղրող: Ամբողջ XVIII դարը գրական մի հսկայ առաջադիմութիւն է, որի առաջ խոչընդոտներ չը կան և որ իր հետ տանում է և հասարակական զարգացած գիտակցութիւնը:

Անցնենք Ֆրանսիա: Այստեղ էլ XVII դարի վերջերում ենք տեսնում Լուսաւորութեան Դարի պատրաստութիւնները:

Չը նայելով որ Լուդովիկոս XIV-ի թագաւորութիւնը ծայրայեղ աստիճաններին էր հասցրել միապետական անսահման իշխանութիւնը և ամեն կենդանի բան ճնշում էր եղովաների մահացնող լուծի տակ,—ազատ միտքը, այնուամենայնիւ, զարթնում էր, համարձակ քայլերով առաջ գնում և լուսաբանում էր ժողովրդի աննախանձելի դրութիւնը, կրօնամոլ բռնապետութեան առաջացրած մտաւոր և բարոյական անկումը: Գրականութիւնը կլասիկական ուղղութեան էր հետևում, ապրում էր հների կեանքով, կտրուած իրականութիւնից, ժողովրդի կեանքից: դա պալատական գրականութիւն էր, ուր տիրում էին արքունիքի վայելուչ, շտկած ձևերը: Իրականութիւնը—դաշտերը, գիւղերը, անտառները—այդ ժամանակի գրական մարդկանց համար համանիշ էր կոպտութեան, վայրենութեան. ամեն ինչ այնտեղ ստոր ու բարբարոսական է, վիրաւորում է գեղապիտութեան զգացմունքը: «Այդ անձոնք, անտաշ գիւղացիները, կեղտոտ կենդանիները, գոմանոցների հոտը, անձն ժայռերը, անտառների ամայութիւնը, ծառերի անկանոն խմբերը, որոնք թողուած են բնութեան կամքին, կաղամբի բանձարանոցները—սրանց վրայ կանգ առնէր բարեկիրթ մարդու ուշադրութիւնը» *): Ամեն ինչ միայն արիստօկրատիայի և արքունիքի համար էր: Մնացած ժողովուրդը գոյութիւն ունէր միայն հարկեր տալու համար:

Կլասիկական այդ արուեստականութեան և քարացման հիմքերը փորել է սկսում նոր, ժողովրդական գաղափարը: Դեռ այն ժամանակ, երբ «թագաւոր-արեգակ» անունը ստացած Լուդովիկոսը ասում էր՝ «պետութիւնը—այդ ես ինքս եմ», երևան է գալիս ընդդիմադիր գրականութիւնը, որ մի կողմից թագաւորի իշխանութիւնը ժողովրդի և միմիայն ժողովրդի բարօրութեան համար սահմանուած լինելն է հրատարակում, միւս կողմից կրօնի և մանաւանդ պապականութեան դէմ է գնում: Պահանջում են թեթևացնել ժողովրդի հարկերը, կանոնաւորել նըրանց, ջնջել արտօնութիւնները, հաւասարութեան սկզբունքներ մտցնել ազգաբնակչութեան զանազան խաւերի մէջ: Ֆրանսիայից փախած բողոքականները արտասահմանում հրատարակում են բազմաթիւ գրուածքներ, որոնց մէջ անխնայ քննադատութեան են ենթարկւում Ֆրանսիայի կարգերը, Լուդովի-

*) Ж. Пельсье, „Литературное движение въ XIX столѣтіи“, М. 1895, էր. 13.

կոսի եզուիտական քաղաքականութիւնը: Դրանց մէջ յայտնի է մանաւանդ Բէյլ. նա ժողովրդական պապահանջ է դարձնում հանրամատչելի ամսագիրը, որի միջոցով անագին ազդեցութիւն է գործում ընթերցող հասարակութեան վրայ: Բայց աւելի նշանաւոր էր նրա փիլիսոփայական բառարանը. շատ չեն այն տեսակ գրքերը, որոնք սրա պէս մեծ ներգործութիւն ունեցած լինէին մտքերի վրայ: Ի՞նչ էր քարոզում Բէյլ: Դեռ 1682 թուահանին հրատարակած իր մի աշխատութեան մէջ նա ասում էր թէ անհաւատութիւնը, նոյն իսկ բացարձակ կերպով աստուածութիւն մերժելը աւելի լաւ է, քան նախապաշարմունքը. ուստի պետութիւնը պարտաւոր է համբերող լինել ոչ միայն բոլոր կրօնների, այլ և անհաւատների վերաբերմամբ: Բողոքականներին Ֆրանսիայից արտաքսելու առիթով Բէյլ գրում էր. «Այս բռնութիւնները տեսնելով, ի՞նչ պէտք է մտածել քրիստոնէութեան մասին. չը պէտք է կարծել թէ դա արիւնարբու մի կրօն է, որ խղճի ազատութիւնը կատարելապէս ճնշելու համար չէ վախում նոյն իսկ աստութիւնից և խաբէութիւնից, երգմազանցութիւնից, բռնութիւններից, դահիճներից և ինքվիզիցիայից» *):

Մի և նոյն ժամանակ գեղարուեստական գրականութեան մէջ է խուժում ժողովրդի ոգին. կլասիքական չոր ու ցամաք թիւուածքները տեղի են տալիս հէքեաթներին, որոնք վերջընում են ժողովրդի միջից, թարմութիւն են բերում իրանց հետ: Հէքեաթը փոխում է վէպի, որի հիմքը նոյն ժողովրդական իրականութիւնն է: Զարգանում է երգիծաբանական վէպը, գրականութիւնը վերացական, անմարմին երևոյթներից երես է դարձնում և գնում է ժամանակակից կեանքի, նրա երևոյթների, նրա դրական և բացասական կողմերի հետ:

1715 թուականին մեռաւ Լուդովիկոս XV: Ծայրայեղ բռնապետութեան ստեղծած կեղծաւորութեան և փարիսեցիութեան քօղը, որի տակ ծածկուած էին հասարակութեան արատներն ու խոցերը, պատուեց: Եկեղեցին ու հաւատալիքները արգէն հիմքից ցնցուած էին: Ժողովուրդը, լսելով իր թագաւորի մահը, ուրախութեան ցոյցեր էր անում. նրան միայն ուրախացնել կարող էր այն մահը, որ վերջ էր դնում այնքան երկարատև և այնքան անխիղճ թագաւորութեան: Պատերազմներից, ներքին հալածանքներից քանդուած և աղքատութեան դուռը հասած Ֆրանսիան բաց է անում աչքերը, նայում է իր բազմաթիւ վէրքերին և սկսում է նրանց բժշկութեան մասին

*) Гегтнеръ, т. II, стр. 39.

մտածել: Այդ բժշկութիւնը տանում է նրան վերանորոգութեան ճանապարհով, որ վերջը պիտի հասցնէր մեծ յեղափոխութեան: Մի Լուդովիկոս աւելի քան բաւական էր, որ բռնակալութիւնը ատելի և զգուելի դառնայ ֆրանսիացու աչքում և որոնել տայ աղատութիւն: Լուսաւորութիւնը առաջնորդում է նրան այդ ճանապարհին: Գրականութիւնը մեծամեծ քայլեր է անում, պատրաստում է մի ժողովուրդ, որ հրաբլխային ժաթքումներով պիտի ցնցէր եւրոպան:

Դա ահագին նշանակութիւն ունէր ամբողջ մարդկութեան համար: Ֆրանսիական լեզուն տարածուած էր ամեն տեղ, ուրեմն և մի շատ գեղեցիկ գործիք էր՝ նոր գաղափարները ընդհանրացնելու համար: Գեղեցիկ գործիքը տաղանդաւոր գործադրողներ էլ ունեցաւ. երևան եկան ժողովրդականացնելու, հասարակութեան հետ մի դիւթիչ, կրակոտ լեզուով խօսելու փայլուն ընդունակութիւն ունեցող ֆրանսիացի գրողներ, որոնք XVІІІ դարի փառքն ու հռչակն են կազմում: 1726 թուականին Անգլիա ուղևորուեց և այնտեղ երեք տարի ապրեց հռչակաւոր Վօլտէր. նրանից յետոյ նոյն տեղը գնաց Մօնտեպէրիէ, միւս հռչակաւոր ֆրանսիացին: Մինչև այդ ճանապարհորդութիւնը Վօլտէր արդէն մի քանի անգամ բանտ էր նստել իր համարձակ, կծու ոտանաւորների համար, իսկ նրա գրուածքները, որոնց մէջ ժամանակի նոր մարդը մտրակում էր ֆանատիկոսութիւնը, կրօնական համբերողութիւն և աղատութիւն էր պահանջում, արգելուել էին: Իսկ Մօնտեպէրիէ հրատարակել էր իր հռչակաւոր «Պարսկական նամակները», մի վէպ, որի մէջ, երկու պարսիկների անունից գրուած նամակների ձևով, անխնայ ծաղրի և քննադատութեան էին ենթարկւում Ֆրանսիայի հասարակական, պետական կարգերը, կրօնական ուղղափառութիւնը, պապականութիւնը, վանքերը, կուսակրօնութիւնը: Չէր խնայուած նոյն իսկ քրիստոնէական վարդապետութիւնը: Արտօնուած դասակարգերը, Լուդովիկոսի վարչական իդէալները, բարքերի վայրենացումը, նրբացած կրթութեան և շոյլութեան անհեթեթութիւնները, ժամանակակից գիտնականութիւնը—ոչինչ, ոչինչ չազատուեց Մօնտեպէրիէի անողորմ մտրակից: Դա մի կատարեալ պատերազմ էր, որ յայտարարւում էր նախապաշարմունքների, հնութեան, անբարոյականութեան, բռնակալութեան դէմ, մի պատերազմ, որի մէջ ժողովրդական ոգին մի ապշեցուցիչ ուժով էր հանդէս գալիս: Եւ հասկանալի է թէ ինչ ընդունելութիւն պիտի գտնէր գիրքը: Յարձակումները անօրինակ և անլուր էին իրանց խստութեամբ: Նրանք կարդացւում էին յափշտակութեամբ. «Պարսկական նամակների» շատ նախադասութիւններ առածների ձև ստացան:

Անգլիայում քրկու մեծ հեղինակները շատ բան սովորեցին. նրանք տեսան թէ ինչ է ազատութիւնը, ինչ է սահմանադրական կառավարութիւնը. ծանօթացան անգլիական գիտութեան և գրականութեան և վերադառնալով հայրենիք, մշակեցին, զարգացրին, ժողովրդականացրին այն ամենը, ինչ սովորել էին Անգլիայում: Մօստեսքիէ անձնատուր եղաւ գիտնական հետազոտութիւնների, որոնց մէջ, սակայն, մնաց ժամանակի մարդ, առաջաւոր գաղափարների քարոզիչ: Նա գրում է «Սորհրդածութիւններ հոսմայեցիների և նրանց պետութեան մեծութեան և անկման մասին» ու դրանով դառնում է նորագոյն պատմագրութեան հայր: Մինչև այդ պատմագրութիւնը գտնւում էր աստուածաբանների, իրաւաբանների, չոր ու ցամաք գիտնականների ձեռքին: Մօստեսքիէ մտցնում է նրա մէջ հողի, ապացուցանում է որ ազգերի ճակատագիրը այս ու այն պատահարից, այս ու այն հզօր անձնաւորութեան կամայականութիւններից չէ կախուած, այլ կազմւում է հասարակական և պետական կարգերից և բարոյական, բնական պայմաններն են, որոնց պէտք է որոնէ պատմագիրը ու ամբողջացնէ մի ազգի պատմական շրջանները: Բացի այս գիտնական նոր, քննադատական ձևի, որ Վօլտէրի ձեռքով մտցրուեց ու հաստատուեց պատմագրութեան մէջ, Մօստեսքիէ հոսմայեցիների օրինակով դաս էր տալիս իր հայրենակիցներին, սովորեցնում էր թէ ինչ է ճշմարիտ հայրենասիրութիւնը, թէ ինչպէս մի ազգ բարձրանում է, երբ ազատ է, և ընկնում է, երբ բարբարոս բռնակալութիւնն է տիրում: «Օրէնքների ոգին» աշխատութեան մէջ Մօստեսքիէ հանդիսացաւ անգլիական վարչական կարգերի երկրպագու, պարզեց օրինականութեան, ճշմարիտ ազատութեան, մարդկային իրաւունքների վրայ հաստատուած պետութեան իդէալները: Դրանով էլ նա դարձաւ ազատամտութեան հայր, իսկ պետական գործիչների համար «Օրէնքների ոգին» մի դպրոց դարձաւ, որին դիմում են մինչև այժմ:

Վօլտէրի գրական և գիտնական գործունէութիւնը չէ կարելի ամփոփել մի թուուցիկ տեսութեան մէջ: Այդ հսկայ խելքը բեղմնաւոր ու անխոնջ էր մինչև խորին ծերութիւնը: Հասնելով գրական փառքի գագաթնակէտին, նա տիրապետում էր իր ժամանակակիցների խելքի ու սրտի վրայ. նրա երկրպագուների թւում կային նոյն իսկ թագակիր անձինք (պրուսական թագաւոր Ֆրիդրիխ, ռուսաց կայսրուհի Եկատերինա Մեծ), որոնք երկար տարիներ նամակագրութիւն ունէին նրա հետ, իրանց հիացմունքն էին յայտնում այդ գրական թագաւորին: Անկեղծ հիացմունքների, ընդհանուր համակրանքների ու յար-

գանձների հետ լսում էին, ի հարկէ, և անէծքներ, ատամների կրճատոց: Ո՞ւր ասէք որ չը գործէր այդ միշտ եռանդոտ, կռուող, անխնայ ծաղրող մեծ մարդու գրիչը: Բանաստեղծութիւն, փիլիսոփայութիւն, վիպագրութիւն, երգիծաբանութիւն, թատերագրութիւն, պատմագրութիւն—ամեն տեղ էր Վօլտէրը և միշտ մի և նոյնը—ազատութեան երգիչ, արդարութիւն և իրաւունք պահանջող, նախապաշարմունքների, մոլորութիւնների, տգիտութեան անհաշտ թշնամի: Վօլտէրն էր, որ ձևակերպեց նոր մարդկութեան իդէալը—«ազատութիւն և հաւասարութիւն», բառեր, որոնք զծագրուեցին ֆրանսիական մեծ յեղափոխութեան դրօշակների վրայ և որոնք այժմ էլ լուսաւոր մարդկութեան քաղաքական դաւանանքն են կազմում: Անողորմ, տաք ու երկար էր նրա կոխը մանաւանդ եկեղեցու գէմ. ապշեցող համարձակութեամբ նա մերժում էր քրիստոնէութիւնը և դրա համար էլ անաստուած հռչակուեց եկեղեցականների կողմից: Բայց նա անաստուած չէր. նրա աստուածը անգլիական փիլիսոփաների աստուածն էր—բանականութիւն, խելք, առողջ դատողութիւն:

Մինչդեռ հանճարեղ ֆրանսիացին ամեն ինչ քանդում, աւերակ էր դարձնում և այդ աւերակների վրայ իր անողորմ, ոչնչացնող ծաղրն էր հնչեցնում, դուրս եկաւ մի ուրիշ մարդ, որ միայն քանդել չը գիտէր, այլ և նոր, գեղեցիկ աշխարհայեցողութիւններ կառուցանել: Ժան Ժակ Բուսսօն էր դա, այն հանճարեղ միտքը, որ թովում էր իր ժամանակակիցներին սրտի խորքից բղխող խօսքով: Սա ինքնուրոյն, նոր ուղղութիւն էր, որ գալիս էր դիմադրելու XVІІІ դարի փիլիսոփաներին և նրանց քարոզների տեղ մաքուր ժողովրդասիրութիւն, ռամկավարական հանրապետական կարգեր հրատարակելու: Բուսսօն մարդկային թշուառութիւնների պատճառը որոնում էր քաղաքակրթութեան, գիտութեան մէջ. քարոզում էր վերադառնալ «բնական դրութեան», այն ժամանակներին, երբ մարդը ազատ էր, երբ չը կային իշխող և ստրուկ դասակարգեր և ամենքը հաւասար էին: Ժողովուրդը պիտի լինի իր վիճակի տնօրէնը, միայն նա իրաւունք ունի հրատարակել օրէնքներ: Հողը ոչ դիին չէ պատկանում, իսկ պտուղները պատկանում են ամենքին: Նոր սերունդի կրթութիւնը հիմնուած պիտի լինի բնութեան դասերի վրայ. ազնուացնում, իսկական բարօրութեան է հասցնում այն կրթութիւնը, որի մէջ դրուած է բնութեան աւետարանը, որ հաղորդում է աշակերտին սրտի կրօնը: Քննադատելով ժամանակակից գիտութիւնը, բարոյական հասկացողութիւնները, կրօնը, Բուսսօն ապացուցանում էր այդ բոլորի սնանկութիւնը: Իր գաղափարներին հաւատարիմ մնալով, նա փառքի ետեւից չընկաւ.

մերժեց իրան առաջարկուած պալատական շնորհները, ապրում էր իբրև բնութեան մարդ և մեռաւ աղքատութեան մէջ: Բայց նրա փիլիսոփայական գրուածքները, վէպերը նոր հօրիզօններ էին մարդկութեան աչքի առաջ, ստեղծեցին պետական և հասարակական իդէալներ, որոնք անմիջապէս մտան կեանքի մէջ: Յեղափոխութեան գործիչները նրա գրքերն ունէին իրանց ձեռքում: փողոցներում կռուողների մէջ Րուսոյի անունն էր հնչում: Թողնենք ֆրանսիական ուրիշ գրողներին, թողնենք քաղաքատնտեսական և այլ գրական գիտութիւնների ասպարէզում գործողներին, մի հայեացք ուղղենք դէպի Եւրօպայի միւս կողմերը:

Ֆրանսիական ազատարար լուսաւորութեան ազդեցութիւնը ահագին էր: Հետանէր իր «Պատմութիւն XVIII դարի ընդհանուր գրականութեան» անունով գեղեցիկ աշխատութեան մէջ այսպէս է բնորոշում այդ ազդեցութիւնը. «Ամեն տեղ զգացւում է գարնան թարմ շունչը: Նոր նպատակներ և նոր յոյսեր: Ամեն տեղ անխոնջ մրցութիւն և ձգտում դէպի առաջ, դէպի մարտը և կատարեալ մարդկայնութեան նպատակը» *): Սկսւում են վերանորոգումներ պետական կեանքի մէջ և սկսողները թագաւորներն ու մինիստրներն են. ժողովուրդների պահանջները չեն, որ հարկադրում են նրանց մտածել բարենորոգումների մասին, այլ դարի լուսաւորութիւնը, գրականութիւնը: Գերմանիան մտաւոր ինքնուրոյն վերածնութեան հանգիստարան է դառնում: Կանտը քննական փիլիսոփայութեան հիմքն է դնում, Լեսսինգ գեղարուեստական կրիտիկայի հայր է դառնում. ծագւում է ազգային գրականութիւնը, ծնւում են Գէօթէի և Շիլլերի նման հսկայ ստեղծագործողներ: Սպանիան անգամ, չը նայած իր խեղճութեան, վերածնուելու նշաններ է ցոյց տալիս: Բայց ֆրանսիական լուսաւորութիւնը ազդու եւ կենդանարար է մահաւանդ Իտալիայում:

Այդտեղ Վօլտէրը, Մօնտեքիէն նոր դարագլուխ են բաց անում: Վերածնութեան հայրենիք Իտալիան մի ժամանակ ինքն էր լոյս տարածում Եւրօպայի մէջ, օրինակ և ուսուցիչ էր հանդիսանում ազգերի համար: Բայց վերածնութիւնից առաջացաւ Լիւթէրի Ռէֆօրմացիան, կաթօլիկութիւնը սկսեց խաւար յետադիմութիւն, ճնշեց ոչնչացրեց Իտալիայի մտաւոր առաջադիմութիւնը, և Դանտէի ու Պետրարկայի հայրենիքը երկար նստած էր խաւարի մէջ: Այժմ, երբ Հռօմի բռնապետութիւնը այնպիսի ահեղ հարուածներ էր ընդունում, երբ լայն հոսանքներով բա-

*) Т. II, стр. 498.

նախնութիւնն ու քննադատութիւնն էին տիրում մարդկանց մտքերի վրայ, Իտալիան աշակերտում է Ֆրանսիային և մտնում է նոր օրերի մէջ: «Ամեն տեղ—ասում է նոյն Հետտնէր—ասպարէզ են գալիս ազնիւ և լուսաւորուած մարդիկ, որոնք դէպի մարդիկ ունեցած իրանց խորին սիրուց զրդուած՝ ձգտում են հասցնել ժողովուրդը ազատութեան և բարօրութեան. մարդիկ են դրանք, որոնք ոգևորուած են յարգանքի արժանի եռանդով, աշխատում են նոր գաղափարների մեծամեծ նուաճումները դարձնել հիմք և ղեկավար՝ կեանքին սաստիկ անհրաժեշտ բարեփոխութիւնների համար»:

Միլան և Նէապոլ քաղաքները այդ նոր հոսանքների կենտրոններն են դառնում: Զարգանում է քաղաքատնտեսական գիտութիւնը, նշանաւոր գրուածքներ են նուիրւում իրաւաբանական հարցերին և դրանց մէջ արդարութեան, իրաւունքի, ազատութեան պահանջներն են դրուած: Բարեկարգուած կեանքն է այն իդէալը, որով վառուած են այդ ազնիւ գործիչները. նրանց ամբողջ ձգտումն է դառնալ ժողովրդի ուսուցիչ, այս բառի ամենալայն մտքով, դառնալ նրա բախտի պատճառ: Նրանք ուզում են գիտութեան լուսով լուսաւորել մի օրէնսդրութիւն և վարչական ձև, որոնք վայել են ազատ և իր արժանաւորութիւնը հասկացող մարդկութեան *):

Գիտութեան հետ ձեռք ձեռքի տուած՝ առաջ է գնում բանաստեղծութիւնը, որ գլխաւորապէս Ֆրանսիական ազդեցութեան տակ է, բայց իտալական վերածնութիւնն է երգում: Թէ հանրապետական գաղափարներով տոգորուած Ալֆիերին և թէ նրանից պակաս նշանաւոր բանաստեղծները գործ են դնում իրանց տաղանդի ամբողջ ոյժը, որ զարթեցնեն իտալացիներին, հասկացնեն նրանց թէ որքան ցած են ընկել նրանք, որքան ամօթալի է նրանց դրութիւնը: Եւ զուր չէին նըրանց ազնիւ ջանքերը. Իտալիայում ծնւում է ազատութեան գաղափարը, որ իրագործւում է XIX դարում «Երիտասարդ Իտալիա» կուսակցութեան ձեռքով: Այս կուսակցութեան նախահայրը Ալֆիերին է, մի բանաստեղծ, որ վարդի ու սոխակների երգերով չէր կերակրում իր հայրենակիցներին, այլ քարոզում էր քաղաքական ազատութեան և վերածնութեան մտքեր...

Ահա այսպէս էր Եւրօպան XVIII դարի ընթացքում: Այսպէս էր ժամանակը, երբ մի հայ ընկերակցութիւն, գիմնալով Եւրօպա, յանձն է առնում միջնորդի դեր կատարել նրա և հայերի

*) Геттнеръ, т. II, стр. 499.

մէջ: Դա մի շատ ծանր, պատասխանատու պաշտօն էր, մանաւանդ եթէ ի նկատի առնենք որ երկար ժամանակ, համարեա մի ամբողջ դար (մինչև XIX-ի կէսը), Մխիթարեան միաբանութիւնն էր հայ ազգի գլխաւոր դաստիարակիչը, միակ հեղինակաւոր մարմինը, որի միջոցով եւրոպական լոյսը անցնում էր դէպի մեզ:

Ի՞նչպէս է միաբանութիւնը կատարել միջնորդի դերը: Սա մի շատ կարևոր հարց է, որի լուծումը ցոյց կը տայ մեզ, թէ ինչ էր հայ ազգը վերջին երկու դարերի ընթացքում և ինչ կարող էր լինել: Դիմենք երկու կողմերին էլ, որոնց մէջ միջնորդ էր միաբանութիւնը, և հարց տանք՝ ինչ էր այդ միջնորդը նրանց համար:

Վերցնենք նախ մի կողմը—Եւրոպան: Դա լուսատու կողմն է, գիտութեան և առաջադիմութեան այն շտամարանը, որից շատ կամ քիչ բան վերցնելու մէջ էր մեր ամբողջ երջանկութիւնը: Ի՞նչ կ'ստէ Եւրոպան այդ միջնորդի մասին:

Մենք արդէն ճանաչում ենք նրա ոգին, նրա ձգտումները: Ուստի առանց տատանուելու կարող ենք ասել, որ առաջադէմ, մտքերի և հասկացողութիւնների մէջ այնքան խոր և լայնատարած յեղափոխութիւններ մտցրած եւրոպականութեան համար Մխիթարեան միաբանութիւնը մի կատարեալ յետադիմութիւն էր, մի մեծ խոչընդոտ, որի երևան գալը ոչ միայն չէր կարող բախտ համարուել մի ազգի համար, այլ ուղղակի պիտի նկատուէր իբրև դժբախտութիւն:

Եւ իրաւ, Հոօմի քթի տակ ապրող և Հոօմի հրամաններին ու բարիքներին աչք տնկած մի վանական միաբանութիւն, որի ընտրած մի ճիւղն էլ միսիօնարական գործունէութիւնն էր հայերին պապական դարձնելու համար, չէր կարող համապատասխանել Վօլտէրի դարի պահանջներին,—մի իրողութիւն է սա, որ ապացոյցների կարօտ չէ: Այստեղից առաջանում է Մխիթարեան միաբանութեան վրայ ծանրացած ճակատագիրը.—որքան էլ շնորհալի և տաղանդաւոր անդամներ ունենար նա, բայց իբրև զուտ կղերական մի հիմնարկութիւն, պիտի միշտ լիք մնար ժամանակից, միշտ ներկայացնէր յետադէմ, հնադարեան պահպանողականութիւն և այդպիսով առաջադիմութեան խոչընդոտ հանդիսանար: Միաբանութիւնը, ճիշտ է, եւրոպական գրականութիւն մտցրեց մեր մէջ: Բայց ինչ տեսակ գրականութիւն: XVІІІ դարում մենք աւելի նուանդով ենք սկսում կերակրուել միջնադարեան գրքերով, որովհետև ս. Ղազարի վանքը միայն այնպիսի գրքեր կարող էր թարգմանել, որոնք Հոօմի Ինդէքսի

մէջ բազմելու պատիւը չունէին, այսինքն գրքեր, որոնք նոր, ազատ մտածողութեան հոտն անգամ չունէին:

Մի վանքի համար դա շատ բնական էր: Բայց մենք վանքի տեսակէտից չը պիտի նայենք Մխիթարեաններին, այլ այն ծանր դերի տեսակէտից, որ նրանք յանձն էին առել կատարելու—մի խաւար, կրօնամոլ և ստրուկ ժողովրդի տեսակէտից: Լօկկ, Մօստեպլէ, Դիդրօ, Բուսօ և նրանց բազմաթիւ հետեւողները այնպէս էին ներգործում ժամանակակից մարդկութեան խելքի վրայ, որ, ինչպէս գեղեցիկ կերպով բնորոշեց Հետտնէր, ամեն տեղ գարնան թարմ շունչն էր զգացուլ, ամեն տեղ ծաւալուում էին նոր նպատակներ և նոր յոյսեր: Մեզ համար այդ գարունը չէր բացուել. մենք, ճիշտ է, Մխիթարեանների առաջնորդութեամբ մտնում էինք մի նոր շրջան, բայց դա ազատ, ինքնաձանաչ եւրօպականութեան նոր նպատակների և նոր յոյսերի շրջանը չէր: Նոր մարգարէներից ոչ մէկն էլ չը թարգմանուեց հայերէն. խոր, վերլուծող քննադատութեան և բանականութեան ձայնը չը հասաւ մեր ականջներին. դրա փոխարէն մենք Վենետիկից առատութեամբ ընդունում էինք միջնադարեան սխօլաստիկ աստուածաբանների փիլիսոփայութիւնները:

Ո՛րպիսի անհրապոյր բախտ: Ազատարար Լուսաւորութեան Դարում Մխիթարը մեզ մատակարարում է XIII դարի հեղինակ Ալբերտ Մեծի աստուածաբանութիւնը, և մատակարարում է իբրեւ մեղր ու կարագ, իբրեւ մի հոգևոր կերակուր, որից կշտանալ չէ կարելի: Թերթում ենք մինչև XVIII դարի վերջերը Վենետիկում լոյս տեսած լուրջ, թարգմանական գործերը, որոնց վրայ կրթուել են սկսում սերունդներ: Մխիթարանները մեզ փիլիսոփայական գրքեր են տալիս, սովորեցնում են մեզ վերացական մտքերին: Բայց դա նոր ժամանակների փիլիսոփայութիւնը չէ, այլ այն, որ IV դարից դարձաւ աստուածաբանութեան ստրուկ: Թօմա Ակուինացին, Ալբէրտ Մեծի աշակերտը, որ կաթօլիկ սուրբերի թուումն է դասուած՝ ինկվիզիցիան և պապական միապետութիւնը պաշտպանող իր վարդապետութեան պատճառով, գիտութեան և լուսաւորութեան միակ աղբւրն է Մխիթարի և նրա յաջորդների համար: Թարգմանում են Ակուինացու գրուածքների զանազան չափի և մեծութեան բացատրութիւնները, թարգմանում են եղուիտ աստուածաբանների և այլ կաթօլիկ կրօնաւորների մտածողութիւնները, խրատները, որոնք և ամենայն եռանդով առաջարկւում են մեզ՝ հոգի փրկելու համար. իսկ այն ձայները, որոնք որոտում էին Եւրօպայի բոլոր կողմերում կրօնական և քաղաքական բռնապետութեան դէմ, որոնք ծաղրում էին քարացած ծիսապաշտութիւնը, սխօլաս-

տիական զառանցանքները, մեղանից շատ և շատ հեռու մնացին:

Ուրիշ կերպ, ի հարկէ, չէր էլ կարող լինել: Մխիթարեան միաբանութիւնը—վանականութեան կատարեալ յաղթանակն էր հայերի մէջ: Մենք ունէինք բազմաթիւ վանքեր, որոնց մէջ ծոյլ ու հացկատակ մի դասակարգ էր ապրում: Նա տգէտ էր, թաղուած նախապաշարմունքներէ և անշարժութեան մէջ. նա ոչոնչով չէր զանազանում հասարակամբոյն: Գտնւում է այդ դասակարգի մէջ անբաւական տարր, որ աշխատում է նախ տեղն ու տեղը, հայրենի հողի վրայ, բարեկարգել վանականութիւնը, դարձնել նրան գիտուն ու պատրաստ, և երբ այդ չէ աջողւում, երբ տենչերը և փորձերը խեղդւում են երկաթի ծանրութեամբ նստած իրականութեան մէջ, այդ անբաւական տարրը պոկ է գալիս հայրենիքից, անցնում է Եւրոպա, այդտեղ գտնւում է զարգանալու նպատաւոր հող և սկսում է մի զարմանալի բեղմնաւոր գրական գործունէութիւն, մնալով, սակայն, այն, ինչ էր —վանականութիւն: Այսպէս էր Մխիթարեան միաբանութիւնը —հայ վանականութեան գերագոյն զարգացումը: Նա կարող էր շատ ծաղկեցնել աստուածաբանութիւնը, կարող էր կրօնական գրքերի մի անսպառ հարստութիւն ստեղծել: Եւ եթէ ամբողջ հայ ազգը պատկառանքով գլուխ իջեցրեց նրա առջև, սկսեց աշակերտել նրան, պատճառն այն չէր, որ նա ներկայացնում էր ժամանակակից գիտութիւնը, դարի լուսաւորութիւնը, այլ այն, որ չը կար նրա նման մի ուրիշ զարգացած ու գիտուն կրթական և գրական մարմին: Վանականութիւնը, հասնելով մտաւոր առաջադիմութեան մի աստիճանի, որի նմանը մեր մէջ դեռ չէր եղել, երկար ժամանակով իր ձեռքն էր առնում ամբողջ ազգի կրթութեան մենաշնորհը: Իսկ սա յետադիմութիւն և դժբախտութիւն էր աշխարհական այն լուսաւոր գիտութեան տեսակէտից, որ ողողել էր ամբողջ արեւմտեան աշխարհը:

Այս դրութիւնը աւելի պարզ կը լինի մեզ համար, եթէ հետեւեք Մխիթարի ներքին քաղաքականութեան, եթէ տեսնեք թէ ինչպէս նա կազմակերպեց իր միաբանութիւնը, ինչ հոգի դրեց նրա մէջ:

Մխիթարեան միաբանութեան անդամները պատրաստուում են հէնց միաբանութեան մէջ. դրսից ոչ ոք չէ ընդունւում: Անդամներ պատրաստողը դպրոցն է, որից էլ սկսեց Մխիթարը: Օտարներից դպրոցը աշակերտ չէր ընդունւում. ամեն ինչ զուտ հայկական էր: Ի՞նչ էր այդ դպրոցը:—Մխիթարը նրան հաղորդեց մի թունդ կրօնական ոգի: Առաջին և ամենագլխաւոր նպատակը եկեղեցու պաշտօնեայ պատրաստելն է, ուստի իւրաքան-

չիւր աշակերտ նախ և առաջ պիտի կրօնական հիմնաւոր կըրթութիւն ստանայ: Հիմնադրարը, սկիզբը և վերջը աստուածաբանութիւնն է. իսկ մնացած գիտութիւնները: Մեր վանականութիւնը շատ հնուց էր յատկացրել նրանց արտաբնական ունեւը, այսինքն դրսի, հեռուից եկուոր, երկրորդական: Մխիթարն էլ — իզուր չէր նա ճգնաւորական գաղափարներով անուել — այդպէս նայեց այդ գիտութիւններին, տուեց նրանց կողմնակի նշանակութիւն, աստուածաբանութեան ստորուկ դարձրեց: Նա մեղք չէր համարում, որ աշակերտները սովորեն և այդ գիտութիւններից, բայց հարկաւոր էր պատշաճաւոր զգուշութիւն, այսինքն որ գիտութիւնները կղերական հասկացողութեամբ աւանդուեն, այն չափով, ինչ չափով հնարաւոր էր համարում եկեղեցականութիւնը: Մխիթարի կենսագրութիւնը պատմում է մի շատ բնորոշ դէպք: Տեսնում է նա որ իր աշակերտներից մի քանիսը չափից դուրս ուշադրութեամբ և աշխուժով են ուսումնասիրում գիտութիւնները: Նա վախենում է թէ մի գուցէ այդպիսով թուլանայ նրանց մէջ աստուածապաշտութեան եռանդը և հաւաքում է ամենքին, սկսում է ցոյց տալ ուղիղ ճանապարհը: Ասում է որ ամեն մէկը պիտի իր ձախակողմում ունենայ Աստուածաշունչը և Թօմա Կեմպացու գիրքը, իսկ անջակողմում — աստուածաբանութիւն և փիլիսոփայութիւն (խօսքը, ի հարկէ, եկեղեցական փիլիսոփայութեան մասին է): Ապա յանդիմանում է աշակերտներին, որ նրանք այդքան սիրով ներկրում են գիտութիւնների ուսմունքին և պարզ ցոյց է տալիս թէ այդ «մոլեկան իղձերից» որքան անկարգութիւններ են առաջ գալիս և որքան նուազում է աստուածապաշտութիւնը *):

Երիտասարդական աշխոյժը սանձահարելու համար Մխիթարը խիստ հսկողութիւն էր հաստատել վանքում: Նա գիտէր որ ժամանակը շատ վտանգաւոր է վանականութեան տեսակէտից և չէր քաշում նոյն իսկ անձամբ լրտեսելու պաշտօնից: Հէնց որ իմանում էր թէ երկու-երեք հոգի հաւաքուել են միասին, յանկարծակի գնում էր նրանց մօտ, որպէս զի իմանայ թէ ինչի մասին են խօսում հաւաքուածները: Պարզ է, որ այդպիսի խիստ հսկողութեան տեղում ամեն մէկից պիտի պահանջուէր անպայման, կոյր հնազանդութիւն: Եւ Մխիթարը այդ կողմից էլ միանգամայն անողոք էր, նոյն իսկ անգութ: Մի անգամ նրա աշակերտները պատրաստում են մի շատ գեղեցիկ գործ. դա մի մեքենայ էր, որ ձևացնում էր երկրադունդը, երկնային մարմինները, լուսնի և արեգակի շրջանները. ժամացոյցի

*) Աղոյն, եր. 199:

անիւններով այդ զարմանալի գործիքի զանազան մասերը իրանք իրանց շարժուում էին, ցոյց տալով այն, ինչ գիտութիւնն էր հաստատել: Աշակերտները խնդրում են Մխիթարին գալ դպրոցը և տեսնել իրանց ձեռքի գործը: Գալիս է Մխիթարը, գովում է նրանց, բայց վերադառնալով իր սենեակը, ուսուցչի միջոցով յայտնում է աշակերտներին որ եթէ նրանք կամենում են իրանց արբահօր համար մի հաճելի բան անել, թող իրանց ձեռքով խորտակեն և կրակի մէջ զցեն այդ մեքենան: Հասկանալի է թէ ինչ պիտի լինէր խեղճ աշակերտների դրութիւնը. այնքան երկար աշխատել էին, այնքան լաւ գործ էին պատրաստել և յանկարծ, մի ակնթարթում, պիտի ոչնչացնեն իրանց ձեռքի և խելքի պտուղը: Բայց և այդպէս, նրանք կատարում են արբահօր ցանկութիւնը: Մխիթարը, սաստիկ ուրախացած, գնում է նրանց մօտ, օրհնում է, հասկացնում որ այդ հնազանդութեան վրայ Աստուած էլ է ուրախացած: Այս վարմունքով Մխիթարը անպայման, հլու հնազանդութեան դաս էր տալիս իր աշակերտներին: Ինչպէս երևում է, նա չատ լաւ իւրացրել էր կաթօրիկական վանքերի ներքին պայմանները, և մենք պիտի զարմանանք թէ ինչպէս նա կարողացաւ այդ վանքերի հոգին կազմող հնազանդութիւնը պատուաստել և ամեցնել հայերի մէջ, որոնք այնքան էլ սովոր չեն դիպրիպլինային, հնազանդութեան: Մի հնազանդութիւն էր դա, որ մանաւանդ պիտի չափաւորէր աշակերտների սէրն ու ձգտումը դէպի գիտութիւն: Կենսադրութիւնը պատմում է որ զարմանալի մեքենան պատրաստողները այն աշակերտներն էին, որոնք «դեռ ևս փիլիսոփայութեան վարժմունքների մէջ էին»: Շատ բնական էր, որ Մխիթարը, խորտակել տալով այդ ձեռագործը, կամենում էր դրանով ցոյց տալ թէ որքան անախորժ բան է իր համար, որ իր աշակերտները, փոխանակ թօմա Ակուինացու վարդապետութեան մէջ քաջ և հասկացող հանդիսանալու, աշխարհային գիտութիւնների մէջ են առաջագիմութիւն ցոյց տալիս: Յամենայն դէպս, եթէ աշակերտների ձեռագործը լինէր մի եկեղեցական անօթ, պատկեր կամ զդեստ, Մխիթարը նրան կրակի չէր դատապարտի...

Անհնազանդութիւնը միայն խրատներով չէր սանձահարւում, սահմանուած էին և պատիժներ: Ս. Ղաղարի կղզու առանձնութիւնը գեղեցիկ միջոց էր՝ վանականներին կեանքից և աշխարհից միանգամայն կտրելու համար: Կենսադրութիւնը պարծանքով յիշատակում է թէ երբեք տեսնուած չէ որ վանքի միաբանութեան անդամները դատարկ տեղից չըջնեն Վենետիկի փողոցներում, կամ նայեն այնտեղ եղած «քաղաքական խաղերին»: Այսպիսի առանձնացումը, անշուշտ, ունէր իր կարևորու-

թիւնը վանական հաստատութեան յարատեւութեան տեսակէտից: Բայց նա ունէր և բազմաթիւ բացասական կողմեր: Վանքը դառնում էր մի միջավայր, ուր ոչնչացած էր անհատական կամքը, ազատութիւնը, ուր ամեն ինչ պիտի հպատակուէր սահմանուած կարգերին և աւանդութիւններին: Այդ է պատճառը որ Մխիթարեանների դարաւոր գործունէութեան մէջ աչքի է զարւում նեղ միակողմանիութիւնը, ազատ ու անկախ մտքի բացակայութիւնը:

Հարկաւոր է աւելացնել որ Մխիթարի արքայութեան ժամանակամիջոցը դեռ լուազոյնը և օրինակելին է համարւում միաբանութեան պատմութեան մէջ: Այդ ժամանակամիջոցում վանքի կանոնադրութիւնը պարզ էր, այն աստիճան չէր տոգորուած կաթօլիկ վանքերի ոգով: Սա հասկանալի է: Եթէ իւրաքանչիւր երկարակեաց մարմին իր կեանքի մէջ ունենում է նահապետական շրջան, Մխիթարեան միաբանութեան համար այդ շրջանը Մխիթարի արքայութեան ժամանակն էր: Ինքը, Մխիթարը, կրթուել ու մեծացել էր կաթօլիկ վանքի պատերից գուրս, հայրենի հողի վրայ, նա ճանապարհորդել էր հայոց աշխարհի շատ կողմերը, մի խօսքով կրում էր իր վրայ հայրենի հողի, օղի, իրականութեան ազդեցութիւնները: Բայց ահա ս. Ղազարի վանքում սերունդների յաջորդութիւն է սկսւում. առաջ է գալիս միջավայրի հետ կապուած դրութիւնը, բաղկացած աւանդութիւններից, նախապարամունքներից, կրթութեան պակասութիւններից և, վերջապէս, արտաքին հանգամանքների ազդեցութիւններից: Խտանում է կաթօլիկական աւանդապահութիւնը, լուսավարութիւնը այդ մենաւոր կղզու վրայ, սեղմելով ազատ մտքի ու գործունէութեան առանց այն էլ անձուկ ասպարէզը: Մխիթարի մահից յետոյ Հոռմը այլ ևս աւելորդ է համարւում նորակազմ միաբանութիւնը արտօնութիւններով և քնքշութիւններով փայփայելը և ուղղակի հրամայւում է նրան ընդունել եզուիտական կարգի կանոնադրութիւնը: Մխիթարեանները ընդունում են: Սա արդէն բաւական է ամեն ինչ բացատրելու համար: Այնուհետև այլ ևս սկզբունք է դառնում կոյր հնազանդութիւնը. միաբանութիւնը կազմուած է կամազուրկ և դիմազուրկ անդամներից, որոնցից իւրաքանչիւրի առաջին պարտականութիւնն է ծառայել միաբանութեան շահերին: Եւ որովհետև կրօնաւորութեան այդ կարգերը անկարելի է հաշտեցնել մարդկային բնաւորութեան հետ, ուստի բնականաբար զարգանում է փարիսեցիութիւնը, որի տակ պատասպարւում են բացասական շատ յատկութիւններ *):

*) Մխիթարեանների այս պակասութիւնները մերկացրել են Գար-

Դրէք այս գրութիւնը XVIII և XIX դարերի առաջադիմական պահանջների առաջ—և ձեզ համար անկասկածելի կը լինի, որ Մխիթարեան միաբանութիւնը, իբրև մի կղզիացած կղերանոց, չէ կարող առաջադիմութեան, կատարելագործման գործիք համարուել:

Յետագէմ պահանջողականութեան մի մեծ նշան էլ էր կրում Մխիթարեան միաբանութիւնը իր հիմնարկութեան օրից: Իր գրական գործունէութեան համար նա գործիք ընտրեց ոչ թէ ժողովրդի լեզուն, այլ անհասկանալի, մեռած գրաբարը:

XVIII դարի գրական շարժման ամենամեծ գործը այն էր, որ նա ժողովրդականացնում էր գիտութիւնն ու զեղարուեստը, ամենքին հասկանալի խօսքի միջոցով տարածւում էր ժողովրդական խաւերի մէջ, զարթեցնում էր, աչք բաց անում: Ծակատագիրը մեզ էլ նորոհել էր այդ դարում գրական վերածնութիւն, բայց դա մեռած ծնունդ էր նախ և առաջ այն պատճառով, որ ընդհանրութեան մատչելի լեզու չունէր: Այսպէս խօսելով, մենք չենք ուրանում Մխիթարեանների ահագին ծառայութիւնը. նրանց հետ ծնունդ ոսկեգարի գրաբարը, նրանք մաքրեցին, ճոխացրին մի աղաւաղած, սպանուած, վայրենացրած լեզու: Բայց այդ հսկայական ջանքերը բոլորովին չը փոխեցին գրականութեան դրութիւնը մեզանում. մեր գրականութիւնը դարձեալ մնաց «ընտրեալների» նեղ շրջանի սեփականութիւն և ժողովրդի բազմութիւնը դարձեալ հեռու էր մնում նրանից: Գրքի ու դպրոցի մէջ այնքան էլ դժուար չէր վերանորոգել հինգերորդ դարը. դրա համար բաւական էր որ ս. Ղազարի վարդապետները զարմանալի ջանասիրութեամբ թաղուէին հնութեան մէջ, քրքրէին ձեռագիրները, մեղունքի պէս պատրաստէին այն նիւթերը, որոնցից պիտի կազմուէր Մխիթարեան հարուստ ու ճոխ գրաբարը: Իսկ ժողովուրդը՝ նա մնում էր նոյնը. դարերի ընթացքում նա հեռու էր մնացել գրաբարից, չէր հասկացել նրան: Ժողովուրդը չէր կարող վերադառնալ հնութեան դարերին, եթէ ի հարկէ, ենթագրելու լինենք թէ եղել է մի ժամանակ, երբ գրաբարը հայ ժողովրդի ամբողջութեան համար հասկանալի, գործածական լեզու էր,—մի բան, որ ապացուցուած չէ և չատ վիճելի է: Ժողովուրդը ունէր իր պահանջները, իր լեզուն:

Եւ այդ բանը շատ լաւ էր զգում Մխիթարը: Նա կազմեց աշխարհաբարի քերականութիւն, աշխարհաբար լեզունով «Գրիս-

բիէլ վարդապետ Այվազովսկին իր «Ուրուագիծ Մխիթարեանց» բրօշուրի մէջ և Սարգիս վարդապետ Փէոդորեանը իր «Պատմութիւն Մուրադեան վարժարանին» մեծ աշխատութեան մէջ (Երեք հատոր, Փարիզ, 1866).

տոնէական» գրեց: Սա մի հանգամանք է, որ ապացուցանում է թէ գրաբարը Մխիթարի ժամանակներում կարեւորութիւն ներկայացնում էր լոկ գիտնական տեսակէտից, իսկ աշխարհաբարը—օրուայ լեզուն էր, ժողովրդի հետ խօսելու միակ յարմարաւոր և ցանկալի գործիքը: Դժբախտաբար, ինչպէս ասացինք, Մխիթարը մի համարձակ վերանորոգիչ չէր, այլ կօմպրօմիսների մարդ: Նա շատ լաւ ըմբռնում էր ժամանակի պահանջները, բայց հնութեան, անշարժութեան, կոյր աւանդապահութեան դէմ հսկայական կռիւ սկսելու և առաջ տանելու ընդունակութիւնը չուներ. ուստի լեզուի հարցում էլ համակերպուեց տիրող հասկացողութիւններին և սովորութիւններին: Եւ այդպիսով գրաբարը դարձաւ Մխիթարեանների կուռքը: Երկար ժամանակ այդ նորոգած, ոսկէզօծած հնութիւնը տիրում էր մեղ վրայ, որովհետեւ այդպէս էր կամենում ս. Ղազարի վանքը. երկար ժամանակ նա չէր թոյլ տալիս որ մեր մէջ էլ, վերջապէս, ծնուի մի ժողովրդական գրականութիւն, որ լինի կեանքի զաւակ: Եւ մենք իզուր զոհեր էինք տալիս այդ կուռքին, իզուր անշարժացած սպասում էինք, որ նա աւելի շատ զարգարուի ոսկով ու ակներով...

Մեր այս գրութիւնից, ի հարկէ, չէր բղխում մի այնպիսի միտք թէ գրաբարի ուսումնասիրութիւնը միանգամայն ապարդիւն ժամաւաճառութիւն էր: Ո՛չ, հին լեզուի մշակումը կարելի էր, որպէս զի մենք չը կտրուենք մեր հին մատենագրութիւնից: Եւ եթէ մեզանում, բացի Մխիթարեան վանքից գոյութիւն ունենար մի այլ եռանդուն և կարող գրական ընկերակցութիւն, որի նպատակը լինէր միայն աշխարհաբարի զարգացումը, այն ժամանակ մենք Մխիթարեաններին կը տայինք գրաբարը մշակողների, հարստացնողների պատիւը: Յաւը հէնց այն է, որ մենք այդպիսի բախտ չունեցանք. բացի Մխիթարեան ուխտից չը կար մի այլ ուսուցիչ, ղեկավար: Զգալով ժամանակի և ժողովրդի պահանջները, Վենետիկի հայ վարդապետները պիտի գրաբարը պահէին իրանց գիտնական ուսումնասիրութիւնների համար, իսկ ժողովրդին պիտի տային գրքեր նրա լեզուով, մի և նոյն ժամանակ ջանք պիտի գործ դնէին այդ լեզուն մշակելու, հարստացնելու համար: Բայց Մխիթարեանները սխօլաստիկ և հին պահպանողական մտացին ոչ միայն մատենագրութեան, այլ և լեզուի մէջ: Նրանք խրուեցին այն մոլորութեան մէջ, թէ գրաբարը պիտի դառնայ գրականութեան լեզու, թէ միայն այդ լեզուն կարող է զարգացնել հայի միտքը, կրթութիւնը նրա սիրտը: Դա մի անագին յետադիմական փորձ էր, որի վրայ այնքան մեծ աշխատանք վատնեցին Մխիթարեանները:

Եթէ նրանք աւելի շատ ունենային հսկայ տաղանդներ, քան որքան ունեցան, եթէ նրանց աջողութիւնը աւելի երկար ժամանակով արգելք հանդիսանալ ժողովրդական գրականութեան դէմ, այնուամենայնիւ, վերջ ի վերջոյ յաղթուողները նրանք պիտի լինէին, որովհետեւ ժամանակի դէմ գնալը մարդկային ոյժերից միանգամայն վեր է:

Այդպէս էլ եղաւ. կործանուեց Մխիթարեանների ոսկէզօծ կուռքը, իր բեկորների տակ թողնելով նաեւ նրանց անագին հեղինակութիւնը, նրանց ղեկավարող գերբը:

Վերածնութիւնը ազգերի մարմնի և արիւնի մէջ մտնում է գրականութեան և դպրոցների միջոցով: Նայենք Յունաստանին: XVIII դարում այնտեղ էլ վերածնութիւն է սկսուած: Բազմանում են բարեկարգ դպրոցները, գրական գործիչները. ժողովրդական հասկանալի լեզուի պահանջը այնքան պարզ է զգացւում, որ սկսում են թարգմանել հին յոյն հեղինակներին. օրւայ հարց է դառնում գրական ժամանակակից, նոր լեզու օտեղծելը: Աշխարհական տարրը անքան գերակշռող դեր է կատարում գրականութեան մէջ, որ յունարէնի են թարգմանւում անգլիական և ֆրանսիական նոր փիլիսոփաները. տարածւում են ազատ մտքերը, քննադատութիւնը սկսում է փորձորել իրականութեան հիմքերը: Այդ շարժումը այնպիսի կերպարանք է ընդունում, որ յունաց եկեղեցին նոյն իսկ սկսում է վախել և դիմադրողի դեր է ստանձնում*):

Մեզանում գրական և դպրոցական վերանորոգութիւնը միմիայն Մխիթարեան միաբանութեան էր վերապահուած: Իսկ այդ միաբանութիւնը իր կազմակերպութեամբ, գործելու եղանակով, իր ձեռքում ունեցած միջոցներով չէր կարող բաւարարութիւն տալ ժամանակի պահանջներին: Հայաստանում, գոնէ նրա արևելեան մասում, արդէն գործում էր քաղաքական ազատութեան գաղափարը. և սակայն, նա ուժեղ արձագանքներ չէ գտնում Մխիթարեան վանքում, չէ արժարժւում այնտեղ, ժողովրդականացած իգէալի կերպարանք չէ առնում այնտեղ հրատարակուող գրքերի մէջ:

Այս բոլորը XVIII դարի եւրօպականութեան համար կատարեալ յետադիմութիւն էր, դաւաճանութիւն նոր մտքերի, առաջադիմութեան դէմ:

*) Ч. Файфъ, „Исторія Европы XIX вѣка“, т. II, М. 1889, стр. 176—177.

Այսպէս է Մխիթարեան միաբանութեան նշանակութիւնը, եթէ նայենք Եւրօպայի կողմից: Այժմ դիմենք միւս կողմին, նայենք Մխիթարեաններին հայկական իրականութեան աչքով: Տեսնենք ինչ ունէինք մենք և ինչ աւելացրեց մեր ունեցածի վրայ Մխիթարի ստեղծած հիմնարկութիւնը:

Լ է Օ

(Լը Շարունակութիւն)